

Branimir Bunjac

Iz pepela čakovečke sinagoge

Životopis Eve Schwarz

Dr. sc. Branimir Bunjac od 2001. godine živi i radi u Međmurju. Objavio je i uredio brojne knjige, članke i stručne radove, ponajviše iz zavičajne povijesti 20. stoljeća.

Branimir Bunjac
Iz pepela čakovečke sinagoge
Životopis Eve Schwarz

Nakladnik

maticahrvatska

Matica hrvatska Ogranak u Čakovcu

Sunakladnik

Židovska općina Čakovec

Čakovec, 2014.

Branimir Bunjac
Iz pepela čakovečke sinagoge
Životopis Eve Schwarz

Knjižnica Matice hrvatske Čakovec
Knjiga 46 (60)

Urednik
Ivan Pranjić

Za nakladnika
Stjepan Hranjec

Za sunakladnika
Andrej Pal

Grafičko oblikovanje
Boris Lisjak, Dvije lije d.o.o.

Tisak
ZRINSKI d.d.

Knjiga je tiskana uz potporu Međimurske županije,
Grada Čakovca i tiskare Zrinski

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 867281
ISBN 978-953-6138-50-0

Branimir Bunjac

Iz pepela čakovečke sinagoge

Životopis Eve Schwarz

Nakladnik

mh

maticahrvatska

Matica hrvatska Ogranak u Čakovcu

Sunakladnik

Židovska općina Čakovec

Čakovec, 2014.

Predgovor

Ovo je knjiga o jednoj izuzetnoj osobi, ženi rođenoj u našem gradu, Čakovcu, s osobitom životnom pričom koja započinje tridesetih godina 20. stoljeća. Ovo je i knjiga o njezinoj iznimnoj, nesvakidašnjoj, ali prije svega časnoj obitelji. Ova knjiga iskreno, otvoreno i autentično govori o predstavnicima židovske zajednice koja je ostavila izuzetan trag u gradu Čakovcu, te je sudjelovala u prosperitetu okruženja u kojemu je živjela. Eva Schwarz plemenita je i topla osoba koja je na mene i moju obitelj ostavila neponovljivo snažan dojam. Siguran sam da će svatko tko uzme ovu knjigu u ruke osjetiti njezinu ljudsku veličinu te kroz ovu životnu priču doživjeti snagu i vrijednost židovske zajednice Međimurja koja je sudjelovala u njegovom ekonomskom, kulturnom i sportskom napretku do Drugoga svjetskog rata, a proživjela strahote i užas Holokausta. Iako je svoj dom nakon rata pronašla daleko od rodnoga grada, Eva Schwarz ostala je sjedinjena s njime do kraja života. Neizmjereno sam sretan što je ova knjiga ugledala svjetlo dana jer njome životni put Eve Schwarz postaje neizbrisivim dijelom povijesti grada Čakovca, zauvijek.

Andrej Pal, predsjednik
Židovske općine Čakovec

Zahvaljujem dr. sc. Branimiru Bunjcu koji je u nekoliko navrata razgovorao s gospođom Schwarz i te svoje razgovore na kraju uobličio u knjigu. Zahvaljujem Ivanu Pranjiću, uredniku, te prof. dr. Stjepanu Hranjecu i Ogranka Matice hrvatske u Čakovcu na angažmanu oko naklade knjige. Zahvaljujem Međimurskoj županiji, Gradu Čakovcu i tiskari Zrinski na financijskoj potpori u realizaciji cijeloga projekta.

Čakovečki rabin Jakob Schwarz s obitelji oko 1880. godine

Sažetak

Autor donosi životnu priču Eve Schwarz rođene u Čakovcu 1927. godine. Središnji dio teksta predstavlja svjedočenje u formi intervjua koje je nastajalo u nekoliko navrata, a obrađeno je kao tematska i kronološka cjelina uz dodatak znanstvenog aparata. Iako je do sada zapisano više sjećanja preživjelih Židova iz Međimurja, stradalih u Holokaustu, priča Eve Schwarz prva je već ranije djelomično objavljena, pa se ukazala potreba učiniti to u integralnom obliku. Na taj specifičan način izlaganja članak prelazi u povijest svakodnevice, što nam omogućuje cjelovitiji uvid u život međimurskih Židova, osobito tijekom Drugoga svjetskog rata. Važnost iskaza Eve Schwarz ogleda se i u činjenici da joj je obitelj predstavljala samo srce židovske zajednice u Međimurju. Njezin djed Jakob bio je više od pola stoljeća rabin, a otac Ljudevit četvrt stoljeća predsjednik Židovske općine. Obitelj Schwarz živjela je na tlu Židovske općine, a Evin kućni prozor gledao je točno na čakovečku sinagogu. Kada su nacisti 1944. stigli u Međimurje, među prvima su zatvorili upravo Evinog oca Ljudevita Schwarza kao taoca cijele židovske zajednice. Sama Eva je nakon rata preuzela i zadržala ulogu neformalnog lidera preživjelih međimurskih Židova. Osim osobne priče Eve Schwarz tekst po prvi put odgovara i na neka druga, do sada neistražena, pitanja o Holokaustu u Međimurju, prvenstveno o načinu boravka i preživljavanja u koncentracijskim logorima, te povratku kući. Možemo saznati i određene podatke o odnosu domicilnog stanovništva prema Židovima prije, u vrijeme i nakon rata, oduzetoj imovini i drugim vrstama stradanja, a tekst se može koristiti i kao izvor za proučavanje građanskog života u Međimurju u razdoblju do 1944. godine.

Ključne riječi: Eva Schwarz, Čakovec, Međimurje, Holokaust, Sömmerda, Auschwitz, Židovi.

Uvod

Tijekom Drugoga svjetskog rata u Međimurju je boravilo oko tisuću Židova. Dijelom je riječ o starosjediocima, a dijelom o doseljenicima koji su stizali kontinuirano. Zbog uobičajene velike pokretljivosti židovske zajednice u Međimurje su se u prvoj polovici 20. stoljeća mnogi Židovi doselili zbog poslova, ali i bračnih i rodbinskih veza. Nakon uspona nacizma stizalo je i sve više Židova izbjeglica, prvo iz Njemačke, Austrije i Češke, a od 1941. i s teritorija Nezavisne Države Hrvatske, gdje se od samoga početka provodila najoštrija antisemitska politika. Koliko je doista Židova prošlo kroz Međimurje u razdoblju od 1941. do 1945. nije lako utvrditi ne samo zato što se historiografija nije sustavno bavila navedenim pitanjem, već i zbog toga što je sama definicija „židovstva” bila vrlo rastezljiva. Naime, prema rasnim zakonima koji su na teritoriju okupiranog Međimurja, odnosno u ono vrijeme revizionističke Mađarske, polako, ali neumoljivo slijedili njemačke uzore, skupini Židova pripadali su svi oni kojima su bake ili djedovi bili židovskog podrijetla, pa i osobe koje su odavno bile pokrštene, koje su promijenile prezimena i u potpunosti odbacile židovski vjerski i nacionalni identitet. Svi oni postali su, prije ili kasnije, mete za uništenje i žrtve Holokausta koje su rat mogle preživjeti samo podnošenjem nadljudskih napora u kombinaciji s cijelim nizom sretnih okolnosti koje pojedinac može doživjeti.

Prema preliminarnim podacima čini se sasvim realnim tvrditi da je od ukupnog broja Židova u Međimurju rat preživjelo oko dvadeset posto njih, što otprilike odgovara i općenitom omjeru njihovog broja žrtava u Europi. Od prvih trenutaka povratka u mjesta prebivališta, preživjeli Židovi davali su iskaze o svojim patnjama, a takva svjedočenja prikupljaju se do naših dana. U svijetu postoji već impresivan broj takvih dokumenata. Sam autor ovoga članka osobno je prikupio više usmenih svjedočenja¹ preživjelih Židova iz Međimurja, a postavlja se pitanje zbog čega je onda potrebno objaviti samo jedno, konkretno životnu priču Eve Schwarz, u integralnom obliku? Za takvo što postoji više razloga. Kao prvo, usprkos tomu što su zabilježena, nijedno svjedočenje Židova iz Međimurja do danas nije objavljeno. Neka su načinjena improvizirano, bez standarda,

¹ Presudan poticaj za prikupljanje usmenih svjedočenja dala mi je tijekom studija dr. sc. Suzana Leček, a na temelju njezinih materijala nastajali su moji vlastiti upitnici za razgovore sa svjedocima povijesnih zbivanja.

pa su slijedom toga ponekad prekratka, dok su se mnoga fokusirala isključivo na mjesta i načine stradanja. Kao posljedica toga iskazi su zabilježeni bez povezivanja ili s nedovoljnim povezivanjem sa životom stradalnika prije i nakon rata, napose sa zajednicom u kojoj su boravili. U svjedočenjima je nedostajala kompletna priča, sinteza čitavoga života, kako bi se mogli izvlačiti cjeloviti zaključci. Posebno se osjećao manjak prikaza svakodnevnog života Židova da bi mogli načiniti raščlambu koliko su oni bili sastavni, odnosno izdvojeni dio društva u cjelini. Ove nedostatke nastojao sam nadoknaditi tako što sam u suradnji s Evom Schwarz proveo neku vrstu potpunog istraživanja njezinog života, koje je potrajalo više od pet godina! Eva i ja tijekom toga razdoblja vidali smo se relativno često i snimali naše dugotrajne razgovore, kako nam kasnije ne bi promakao ni najmanji detalj, a često smo ispočetka tražili razne vrste dokumenata i drugih povijesnih izvora čak i na onim mjestima koja smo već pregledali. Kroz takav način komunikacije, kad s jednom osobom ulazite u njezine najintimnije privatne prostore i sjećanja, razvija se visoka razina osobnog povjerenja, shvaćanja i razumijevanja događaja koja mi je omogućila da napišem biografiju Eve Schwarz na način da su dobiveni podaci iznimno iscrpni i precizno navedeni². Nisam siguran da će se nešto slično moći ponoviti, osobito zato što za prikupljanje svjedočenja o Holokaustu neumitno istječu vremenski rokovi.

Životna priča Eve Schwarz posebna je i zbog činjenice da ona dolazi iz samoga srca židovske zajednice u Međimurju. Evin djed Jakob više od pola stoljeća bio je rabin u Čakovcu, a njezin otac Ljudevit četvrt stoljeća predsjednik Židovske općine, sve do svoga tragičnog kraja u Auschwitzu. Obitelj Schwarz stanovala je na području Židovske općine, a Evin prozor gledao je na sinagogu. Obzirom na to, Eva Schwarz doslovno je mogla vidjeti i susretati većinu članova Židovske općine, poznavati njihove stavove i ponašanje, a zbog tradicije vlastite obitelji ulogu neformalnog lidera prihvatila je i zadržala i nakon rata, sve do suvremenosti.

Rušenje čakovečke sinagoge jedina je trauma s kojom se Eva Schwarz nikada nije pomirila, zbog čega je odlučila da se iz Budimpešte neće vraćati u Čakovec, iako ga i dalje smatra svojim gradom, uz koji je vežu najljepše životne uspomene. Sinagogu je željela sačuvati barem u svojim

² Eva Schwarz redigirala je ovaj članak i autorizirala ga dana 3. travnja 2012.

mislima, bez svakodnevnog podsjećanja na izgubljene dane sreće u djetinjstvu, bez podsjećanja na stotine ljudi koji su se tu nekada zajedno s njom molile, a završile su život na zastrašujući način.

Obitelj Schwarz bila je ne samo tipična židovska obitelj u Međimurju, već je bila i uzorna, što potvrđuju i podaci da je obavljala neke vjerske obrede koje su drugi već odbacili, odnosno da su Nijemci po svom dolasku kao taoca za sve Židove uhitili i zatvorili upravo Evinog oca Ljudevita.

Kronološki, događaji vezani uz obitelj Schwarz isprepliću se sa sudbinom većine članova židovske zajednice u Međimurju, ali i u širem prostoru, osobito na teritoriju revizionističke Mađarske, gdje je postojala upravo ogromna populacija Židova, koja je dosegala i milijunsku brojku. Majka Eve Schwarz bila je vršnjakinja Adolfa Hitlera, odrasla s njim u istoj državi, dok je Eva kretala u prvi razred osnovne škole dovoljno rano da od samoga početka razvijanja vlastite osobnosti osjeti narav nacizma koji nastupa u Europi, isprva kroz pojedinačne antisemitske ispade školskih kolegica i učiteljica, kasnije kroz zakonodavstvo koje joj sve više oduzima ljudska prava, sve do konačnog pokušaja fizičkog zatiranja cijele njezine obitelji. Zajedno s Ljudevitom i Evom Schwarz Međimurje je 28. travnja 1944. napustila većina međimurskih Židova.

Biografija Eve Schwarz, iznesena na način da ju sama svjedokinja detaljno izlaže, omogućuje nam da bez vanjskih intervencija shvatimo koji su bili prioriteti jedne lijepe i uspješne čakovečke učenice, odnosno u čemu je „krivnja” zbog koje ju je trebalo osuditi na smrt. Iz intervjua možemo zapaziti da se radilo o jednoj vedroj i pristojnoj djevojci koja je bila svjesna da pripada židovskoj zajednici, koja se svojim mladenačkim zanimanjima nipošto nije razlikovala od vršnjaka. Štoviše, ona ne samo da svoju generaciju ne dijeli ni po kojoj osnovi, već je sklona napraviti i sve nepodopštine kao i druga djeca, primjerice zaprljati bijelu haljinu, pasti s tuđeg bicikla kojega je uzela bez pitanja, popušiti očevu cigaru, pojesti zabranjenu slaninu, i to ukradenu s mišolovke, te šokirati konzervativne Čakovčance na ulici držeći se s dečkom za ruke. Dok pratimo Evin život, moramo se zapitati kakva je to bila politika, kakvi su to bili ljudi koji su nasmijano i nježno biće na pragu života odlučili otjerati u zemaljski pakao? O čemu su ti krvnici kasnije razmišljali i na koji način su se nosili sa svojom savješću? Kako možemo iščitati i iz ovoga svjedočenja, neki od njih, čini se, nikada se nisu pokajali, kao što to nije

učinio ni Josef Mengele, morbidni zločinački liječnik kojemu sasvim dobro pristaje nadimak „Anđeo smrti”, s kojim se Eva Schwarz imala priliku osobno susresti.

Biografija Eve Schwarz fascinantna je priča o preživljavanju, volji i hrabrosti da se živi. Eva je mnogo puta pogledala smrti u oči. Isprva, dok ju odvođe iz stana i dok ona posve sama i nesvjesna svog postupka, uzima samo 14 kuhanih jaja za put, čini se da će biti među prvima koji će nastradati zbog fizičkog ružičanja. Ipak, već u Nagykanizsi prve noći prespavala je u podrumu put u smrt odnosno ulazak u prvi transport za Auschwitz koji je završio u plinskoj komori. Nakon toga o njoj preuzimaju brigu starije žene, osobito Elizabeta Bartoš i Margita Leitner, koje joj pomažu u nabavi hrane, a začudo, zatvorenim Židovima pomaže čak i gradonačelnik Nagykanizse³. Da je kojim slučajem prvi transport iz Nagykanizse za Auschwitz i upućen na rad umjesto u smrt, pitanje je bi li Eva Schwarz u tamošnjim uvjetima još relativno svježa, dočekala selekciju za odlazak u radni logor Gelsenkirchen. Za samo tri tjedna dulje u Auschwitzu mogla je imati kilogram-dva manje ili jednu bolest više, koja bi za nju predstavljala put u plinsku komoru. Takav rasplet tim je više bio realan kad vidimo da je selekcija za radne logore u Njemačkoj objavljena možda tek nekoliko sekundi prije nego je sama Eva otišla u strašnu smrt u kakvu je upućen njezin otac!

Ključan trenutak za preživljavanje za većinu mađarskih Židova značio je susret s doktorom Mengeleom u blizini željezničke postaje u logoru Auschwitz. Taj „doktor” obavljao je selekciju tako da bi sposobne za rad odašiljao desno, a nesposobne lijevo, u plinsku komoru. Obzirom da se radilo o selekcijama stotina tisuća osoba, jasno je zašto se ona svodila na obično kimanje glavom, uglavnom u smjeru lijevo⁴. Shvaćamo kako je u takvoj gužvi i brzini bilo moguće da se tu i tamo poneko dijete ipak „prošverca” na desnu stranu zbog bržeg tjelesnog razvoja od svojih vršnjaka. Jasno je i zašto je Mengele na svako zauzimanje osobe s desne strane da ostane s osobom na lijevoj strani odlučivao da obje odlaze u smrt. Osim svoje okrutne naravi Mengele doista nije imao ni stvarnog vremena saslušavati i procjenjivati nečije molbe. Tako je doista ravno čudu da je baš Eva Schwarz preživjela susret s Mengeleom. Naime, iako

³ NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 50.

je imala tek navršenih šesnaest godina, donju dobnu granicu za upućivanje na desnu stranu, Eva se odlučila zauzeti za svoju prijateljicu Veru Leitner, koja je imala dječju paralizu i cijelo vrijeme boravila u invalidskim kolicima. Eva Schwarz nije znala da će, čim zausti molbu, sama sebi izreći smrtnu kaznu. I onda, nasuprot svim pravilima, primijetivši njezinu fizičku ljepotu, Mengele oslovljava Evu i ona skamenjena od straha zbog njegove primjedbe, šutke prelazi na desnu stranu. Na taj način ostala je živa, ali opasnosti tada nisu ni počele ni završile.

U samoj Njemačkoj, gdje je promijenila dva logora, Eva Schwarz dva puta preživljava bombardiranje, a na koncu rata i glad. Poznate su priče o izgladnjelim logorašima u nacističkim logorima, koje više nije moglo spasiti čak ni oslobađanje. Na tisuće njih jednostavno bi umiralo od prvoga obroka, jer im probavni organi praktički ne samo da nisu imali funkciju, nego više nisu ni postojali. Eva Schwarz imala je po oslobođenju samo trideset i jedan kilogram, a zadnjih pet dana sužanjstva jedina hrana bila joj je trava pokraj ceste. U kakvom stanju je bila govori podatak da joj je zdjela za hranu od otprilike pola kilograma težine predstavljala izniman teret koji je nosila oslanjajući laktove na vlastite kukove! Nevjerojatno je da ona tu zdjelu nije bacila, kad već danima nije imala u nju što staviti. To samo pokazuje kolika je bila vjera u život, želja Eve Schwarz da preživi, unatoč svemu. Njoj je zdjela bila simbol hrane koju će ponovno jesti, njezina jedina imovina koja joj je davala nekakav oblik pripadnosti ljudskom rodu. Evina borba pokazuje da se nije predala ni kad je izgubila članove obitelji ili prijatelje, kao ni jedinu pravu ljubav svoga života Nikolu Weissa, ni svu imovinu, koja bi danas vrijedila milijune. Ona je željela živjeti zbog života samog, kao i mladenačke znatiželje da sazna kako čovjek uspijeva preživjeti ono za što nitko ne bi povjerovao da je moguće. Za takvo što bila je potrebna iznimna hrabrost, izvanredna kvaliteta ličnosti i sama Božja milost. Trebalo je imati i hrabrosti nastaviti živjeti nakon rata, što neki nisu uspijevali, kao što iz članka možemo saznati, jer su mnogi psihički oboljeli, a drugi su čak digli ruku na sebe. Trebalo je imati hrabrosti i početi govoriti o svom životu i Holokaustu i to tako da se ništa ne skriva. Samo onaj tko je

⁴ NYISZLI Miklós, 1981., 48. HRUPIĆ Martina, „Mengele je izgledao poput anđela”, *Jutarnji list*, 29. X. 2009.

pokušao razgovarati sa svjedocima bilo kojeg ubijanja zna koliko je često teško uopće započeti bilo kakav razgovor s njima. Imali smo sreću da susretnemo Evu Schwarz koja nam je bez ikakvih predrasuda prema bilo kome, osobito u nacionalnom ili vjerskom smislu, izložila jednu autentičnu, zanimljivu i poučnu povijesnu priču. Tom završnom gestom Eva Schwarz može nam približiti moralnu veličinu i naslijeđe židovske zajednice koja je nekada sjajila u Medimurju.

Branimir Bunjac

Razgovor s Evom Schwarz

Eva Schwarz u dobi od pet i pol mjeseci.

U pozadini srebrna svećana menorah u vlasništvu Židovske općine Čakovec.

Vi ste Eva Schwarz,⁵ Čakovčanka, gdje živite danas?

U Budimpešti, Horvát utca 5-7.

Je li Vam Budimpešta i nešto više od mjesta stanovanja?

Rođena sam u bolnici u Budimpešti 8. srpnja 1927., oko jedan sat poslije ponoći jer je majka bila također rodom iz Budimpešte. Tu me je došla roditi jer je u Čakovcu već izgubila jedno dijete, Mikloša, staroga dvije godine, a bila je i u relativno visokim godinama za rađanje i zbog svega toga psihički vrlo napeta. Dva tjedna nakon mog rođenja otišli smo u Čakovec. Rođenje u Budimpešti pokazalo mi se korisnim u vrijeme Informbiroa. Imam jednu fotografiju na kojoj sam snimljena kao novorođenče. Fotograf ju je stavio u izlog i svi su govorili: „Kako slatka beba!” Pokraj mene je na slici svečana srebrna menora, koja se čuvala u našem stanu, a pripadala je Židovskoj općini. Na slici je menora služila kao neka lijepa dekoracija. Mislim da bi se današnjom računalnom tehnikom izgled menore mogao redizajnirati u cijelosti.

Jeste li udati?

Nisam.

Gdje ste živjeli u vrijeme Drugoga svjetskog rata?

U Čakovcu.

Koliko ste braće i sestara imali?

Imala sam brata Mikloša koji je živio od 1922. do 1924. godine.

Kada su rođeni vaši roditelji?

Otac Ljudevit rođen je 1877., a majka Iluška (Jelena - op. a.) 1888. godine. Otac je rođen u Čakovcu, kao sin čuvenoga rabina Jakoba Schwarza, koji je tu dužnost obavljao pedeset jednu godinu, a njegova djelatnost obuhvaćala je čitavo Međimurje i Prekmurje. O njemu čuvaju sjećanje i u lendavskoj sinagogi i muzeju. Imao je desetero djece. Predzadnji je bio moj otac⁶. Mama se rodila u malom seocu Sopron-Peresznye. Ona je, ustvari, tatina nećakinja. Zato su u brak stupili prilično kasno jer se očeva majka tome snažno suprotstavljala.

⁵ Na mađarskom se ime piše kao Schwarz Éva, ali u ovom članku sam imena svih Židova iz Međimurja navodio sukladno hrvatskom pravopisu.

⁶ Jakob Schwarz imao je šest sinova i četiri kćeri. Sin Mór bio je nadrabini u Gyóru, Nathan Salamon tajnik Židovske općine u Osijeku, a Adolf, Heinrich i Izrael postali su uspješni trgovci u Budimpešti. *Odlikovanje*. Megyimurje-Muraköz, 19. V. 1912.

Kako biste opisali svoje roditelje?

Moj otac je bio jako lijep, zdrav, visok čovjek. Pojava! On je u 57. godini bio odveden u logor, ali izgledao je dobro za svoje godine i bio je u jako dobroj formi. Prekrasno je pjevao svako jutro, znao je svašta, bio je pravi Europejac. Mama je umrla kad sam imala osam godina. Ona je umirala, a ja sam imala istovremeno šarlah i difteriju. Bila sam odvojena u blagovaoni, a ona je u susjednoj sobi umirala i nisam do kraja znala kako pati. Da je moja mama imala rak saznala sam od tete tek kada sam imala dvadeset godina. Imala je rak s metastazama na mozgu, a konačno i svugdje. Bila je operirana otprilike 1933. godine u Budimpešti.

Koliko su Vam godina roditelji doživjeli?

Majka je umrla u četrdeset osmoj godini života, 1936., nakon što je četiri godine teško bolovala i puno patila, dok je otac 1944. odveden u Auschwitz.

Zanimljivo je da je Vaša majka umrla tako mlada, a Vi ste doživjeli već relativno visoku dob. To možda znači da ste više na oca.

Bojala sam se da i ja ne bih imala sličnu sudbinu kao mama, ali hvala Bogu do sada ništa. Od tate sam naslijedila dobre gene.

Što su Vam roditelji bili po zanimanju?

Tata mi je bio čuveni odvjetnik i predsjednik Židovske općine u Čakovcu od 1920. sve do deportacije u Auschwitz 1944. Mama je bila kućanica, izvrsna kućanica, kakva ja nikad nisam postala.

Gdje se školovao Vaš otac?

U Mađarskoj.

Je li sudjelovao u Prvome svjetskom ratu?⁷

Moj tata nije bio u Prvome svjetskom ratu. Odslužio je dvije godine vojnoga roka u mladosti, koliko je bilo propisano za sve.

Sjećate li se bake i djeda?

S očeve strane djed je umro 1913. godine, a baka pet godina nakon toga. S mamine strane su roditelji živjeli u Budimpešti, a u ljeto 1941. posjetila sam ih. Tada se dogodilo bombardiranje Košica i otac mi je brzojavom zapovjedio da smjesta dođem kući. Baka je živjela s

⁷ Zbog velikih gubitaka tijekom Prvog svjetskoga rata austrougarske vlasti su već od 1915. pozivale u vojsku sve starija godišta regruta, uključivo ponekad i rođene 1865. godine!

*Evina baka Eugenia r. Schwarz, kći rabina
Jakoba i muž Gyula Feiglstock u Peresznyu*

trima tetama u velikom prostranom stanu, a sve tri su bile neudate - „stare djevojke”. Preživjela je rat, skrivajući se kod najmlađe kćeri i njezinog muža u garsonijeri od 24 kvadrata. Kad sam izašla iz logora i mene su tamo primili. Djeda po mami se ne sjećam, iako je bio živ kad sam se rodila. Prije toga vodio je poštu u Peresznye u Mađarskoj.

Kako su se u ono vrijeme mladi ljudi ponašali prema svojim roditeljima, s poštovanjem ili su ih doživljavali kao teret?

Dostojanstveno su se ponašali, kako je propisano u Bibliji. O mojoj teti po tati, Ceciliji, koja je živjela u Pešti, kad je postala udovica pobrinuo se, recimo, sin, koji je iznajmio veći stan. To se podrazumijevalo. To nije bio nikakav problem. Cecilija je, nažalost, umrla od gladi u siječnju 1945. godine, u vrijeme bitke za Budimpeštu⁸.

Kakva je bila Vaša šira obitelj?

Mi smo bili vrlo velika obitelj. Otac je dolazio iz obitelji s desetero djece, a majka s osmero. Veze su bile prilično dobre. Neprekidno smo se dopisivali sa svima.

Gdje ste stanovali za vrijeme rata?

U Čakovcu smo živjeli u jednokatnoj kući. Na katu smo imali četiri prostrane sobe, a u prizemlju je živio rabin s pet sinova. Kada su dobili zadnjeg sina pokušavali su još dobiti i kćer. Najmlađi rabinov sin Nikola-Miki, trinaest mjeseci mlađi od mene⁹, bio mi je prijatelj.

Kada je ta kuća bila građena?

U djedovo vrijeme to je bila prizemnica, a ne znam kada su dogradili kat.

Je li ta „ratna” kuća još na mjestu?

Ne, srušili su je prije nekoliko godina. Kad sam prvi put bila u Čakovcu, nakon rata, tamo je živio odvjetnik Žigić, a u donjem dijelu su stanovale Elizabeta Bartoš i bolnička sestra Zlatka Taler.

⁸ Zlu sudbinu tijekom bitke za Budimpeštu 1945. doživjeli su i stričevi Eve Schwarz i braća njezinog oca Ljudevita, Heinrich i Izrael, koje su samo nekoliko sati prije dolaska Sovjeta strijeljali njalaši zajedno sa suprugom Heinrichovom, Štefanijom i četrdesetak drugih Židova. Ubijeni su u podrumu geta, gdje su i pokopani.

⁹ Grünwald Nikola, rođen 1928., u trenutku intervjua s Evom Schwarz živio je u Tel Avivu i bio s kazivačicom u intenzivnom kontaktu, pa je nekim dodatnim podacima obogatio naše razgovore.

Rosalia Schwarz rođ. Freuder, žena rabina Jakoba Schwarzara

Kako su se koristile prostorije u kući?

Bila je jedna spavaća soba, u kojoj je uz bračni bio i moj krevet, dnevna soba, u kojoj su odsjedali i gosti, zatim ogromna blagovaonica, ali jeli smo u dnevnoj sobi. Imali smo i kuhinju, a pokraj kuhinje jednu malu sobicu za moju dadilju. Ona se zvala Angela Tomašić rođ. Mihalković. Zvala sam ju Aja, dok nisam naučila dobro govoriti. Bila je Hrvatica, dobro je govorila mađarski, a njezin otac Ivan bio je čuvar i sluga na bivšem starom židovskom groblju¹⁰ i u sinagogi. Mama ju je angažirala još prije moga rođenja jer joj je trebala pripomoć. Pogodila ju je i smrt brata, činjenica da je tako divno dijete nestalo iz kuće. Angela, najstarija kći u svojoj obitelji, bila mi je kao druga majka. Moja mama je čak bila ljubomorna na nju. Inače, dnevna soba bila je namještena puritanski. Imali smo i veliku dograđenu kupaonicu. Toalet je bio odvojen, ali njime su se služile i mušterije koje su čekale odvjjetnika. Kupaonica je bila tako velika da smo tamo imali i slamnati ležaj. Nismo imali toplu vodu, nego smo je grijali na peći.

¹⁰ Nalazilo se u blizini današnje „Elektre” u Čakovcu.

Jeste li u kući imali neke uređaje (radio, telefon i sl.). Kakvu ste rasvjetu imali?

Imali smo telefon broj 53, radio, gramofon i električnu struju. Pećnica je bila staromodna, od cigala. Nismo imali automobil. Ja sam jako željela bicikl, obično nisam imala prevelike želje, ali bicikl mi tata nikada nije kupio jer se bojao da ću se srušiti. On je imao stenografisticu u kancelariji, Magdalenić Mariju. Ona je na posao dolazila ženskim biciklom, a ja sam se s njega srušila kada sam ga privremeno „malo ukrala”.

Je li s Vama stanovao još netko? Možda podstanari?

Ne. Angela je bila kao član obitelji.

Što je kućanstvo posjedovalo?

Kuća je pripadala Židovskoj općini, a moj tata je tu stanovao kao predsjednik. Nudili su mu prijašnju Tesslerovu vilu, ali to on nije htio. Bio je skroman, puritanac, ali po drugoj strani mi smo bili i imućni. Blagavaona je bila prekrasno uređena, s dugim stolom s dvanaest stolica, sve je bilo presvučeno kožom. Moj otac je imao zbirku skupocjenih slika koja je imala muzejsku vrijednost. Među slikama su bili Vereščagin i Ian Van Eyck¹¹. Kad bi kupio koju sliku, onda bi čakovečka elita došla tu sliku vidjeti. Originalne, skupe umjetničke slike prekrile su čitave zidove blagovaonice. Imali smo veliku zbirku tepiha i vrlo skupocjenu zbirku gramofonskih ploča starih autora. Imali smo dvije velike klasične škrinje pune ploča, uglavnom klasike. Tata ih je nabavljao u Budimpešti ili Zagrebu. Bilo je i ploča s modernom glazbom. U jednoj vitrini je stajao nakit. Sjećam se kose moga brata koja je bila učvršćena jednom zlatnom kopčom u obliku zmije. Lijepa zidana kuća pored kolodvora jedno je vrijeme pripadala mome tati. To je tzv. carinarnica. Tata ju je prodao 1941. godine jer su odmah po okupaciji počeli vrijediti „židovski” zakoni¹². Osim toga, posjedovao je jedno zemljište. Prodao je i zemljište i kuću tako da je i meni nešto trebalo pripadati od stanara i ureda, ali

¹¹ Ian Van Eyck (o.1390.-1441.) flamanski ranorenesansni slikar, jedan od najznačajnijih slikara prve polovice 15. stoljeća uopće. Bila su dva brata slikara Vereščagina, Petar i Vasilij, koji su djelovali u 19. stoljeću, a prema opisu slike čini se vjerojatnijim da je obitelj Schwarz posjedovala djelo Vasilija.

¹² Ključan je bio mađarski Zakon br. IV. iz 1939. koji je donosio brojna ograničenja za Židove u javno-pravnim i privatno-pravnim odnosima, osobito u obrazovanju, zapošljavanju i stjecanju nekretnina.

Evina baka Feny (Eugenia) r. Schwarz, suprug Gyula Feiglstock i njihova djeca Iluš, Oskar, Margit, Hedwig, Mihaly (kasnije rođeni Fend i Razika)

ljudi koji su tada bili tamo također su prodali tu kuću. Nismo posjedovali druge nekretnine ni pokretnine.

Kako su izgledale umjetničke slike koje ste naveli?

Slika Iana Van Eycka bila je manja, a Vereščaginova, portret čovjeka s bradom i brkovima.

Koja je bila podjela poslova u obitelji? Jesu li su muški i ženski poslovi bili jasno odijeljeni? Je li otac pomagao oko djece?

Otac se znao brinuti za mene, često smo šetali. On je govorio devet jezika! Jako mu je bilo stalo da i ja što više naučim. Znao je i „mrtve” jezike, a latinski sam i ja kasnije učila od 1. razreda varaždinske Gimnazije. Tata je znao grčki i hebrejski, tada još nije postojala inačica ivrit (moderni novohebrejski govorni jezik - op. a.). Puno se toga do danas promijenilo, osobito osnutkom Izraela. Kad smo imali slobodno popodne, poslije ručka bih obično ležala u njegovom uredu, jer sam bila mršavo i boležljivo dijete, tata bi sjeo do mene i učio me jezike.

Tko je, po Vašem mišljenju, više radio - otac ili majka?

Tata je više radio. Mama je vodila kućanstvo, ali je imala pomoć.

Nathan Schwarz, sin rabina Jakoba, sa suprugom Gretom, u Osijeku

Bila je izvrsna gazdarica kao nijedna druga. Još imam njezine ručno heklane radove. Bila je vješta u svemu. Tata je nekoliko sati na dan radio u uredu, preko puta dnevne sobe, a potom odlazio na sud radi parnica svojih mušterija. Kasnije je šetao i vodio vrlo živ društveni život. Družili smo se s ljudima. Naš liječnik je bio dr. Kollin. Dolazio nam je privatno i doktor Viola. Pravi istinski i ugodan društveni život. Odlazili smo uvečer zajedno u kino, mama je znala ići s prijateljicom. Ako tata nije išao, on bi me čuvao. Bili smo dobri s Goldmannovima. Kod nas je dolazila redovito srijedom gospođa Hirschler, koju sam uvijek s vrata pitala gdje je moja čokolada, a roditelji su se zbog toga stidjeli, iako sam imala najviše pet godina.

Koga ste od Židova još poštovali i voljeli u Čakovcu?

Dr. Kollina, njega sam se doduše bojala jer je bio liječnik i davao je

injekcije. Patkajevi su bili jako dobri s roditeljima, poznavala sam ih od povoja. S Grünwaldima smo bili dobri, s njima smo živjeli u istoj kući.

Je li vam netko izvan kuće pomagao u poslovima? Je li vam netko cijepao drva?

Imali smo svoje vlastite snabdjevače drvima u Svetom Jurju na Bregu.

Kad je majka bila bolesna ona nije radila po kući?

Nije. Legla je i nije ustala. Zadnjih par tjedana nije izlazila iz kreveta. Nije mogla ni sjesti. Mama je imala rak grudi. Sjećam se, imala sam četiri godine, kad je došla iz Pešte, operirana. Stajala sam na ulici i gledala kako se teško penje uz stubište. Pomagala joj je moja teta. Veselila mi se i raširila je ruke.

A kad je otac bio bolestan?

Nikad nije bio bolestan. Jedanput je valjda imao neku prehladu.

Jeste li osjećali da ljudi pripadaju nekoj klasi?

To nisam osjetila.

Jesu li su vas smatrali višom klasom?

Kako sam kasnije vidjela, bili smo imućni. Tata je imao i nekretnine. Mama i ja smo imale ukrase, bisere, satove, tata je imao zlatni džepni sat, imali smo puno slika, kao za izložbu.

Jesu li vas promatrali kao Židove?

Za moju školsku kolegicu Nadu Soboštjan znalo se da radi primjedbe na račun Židova, češće popraćene psovkama, ali to je bilo više na razini ispada, tako se nitko drugi nije ponašao.

Jeste li se družili isključivo sa sebi ravnima ili samo sa Židovima?

Ne, sa svima sam se družila, najsiromašnija djevojka u gradu bila je moja najbolja prijateljica.

Kako se zvala?

Marta Tomičić. Njezina obitelj je bila tako siromašna da su u svom niskom trosobnom stanu imali pod od nabijene zemlje. Marta je bila Židovka po majci. Mama joj se zvala Mariška Neumann i živjela je u Čakovcu. Otac ju je dobro poznao, svi su dečki bili zaljubljeni u nju. Njezina baka zvala se Ernestina Neumann, a o tome će vam više znati reći njezina kći Mira Kuba. Ona živi u Remetincu, u Zagrebu, iako se nije puno bavila svojim podrijetlom, tek je nedavno

pristupila jednom židovskom društvu. Otac joj je bio neki srpski oficir i ona je bila vanbračno dijete. Marta Tomičić udala se za Ljudevita Krokeka¹³, Mira Kuba je Krokekova unuka. Krokek je bio gradonačelnik, dvaput je iz protesta ostavljao funkciju. Marta se s 29 godina bacila pod vlak u Zagrebu, iako je imala kćer.

Jeste li nekoga morali oslovljavati s „gospodin, gospođa, gospodar”?
Učiteljici, molim gospođu, to je bilo oslovljavanje.

Kako su Vas oslovljavali?

Zvali su me gospodična.

Jeste li nešto radili ili zarađivali?

Bila sam učenica, dobra učenica. Ponekad su me otpremili u kuhinju da nešto pomognem. Na školskom dopustu sam radila jedan mjesec u paromlinu i od zarade tati kupila nalivpero.

Jeste li odlazili spavati u točno određeno vrijeme?

Ne, dugo sam čitala, ponekad i dok bi tata već bio legao, a onda bi me ipak došao potjerati na spavanje. Učila sam dobro, ali sam i čitala puno knjiga.

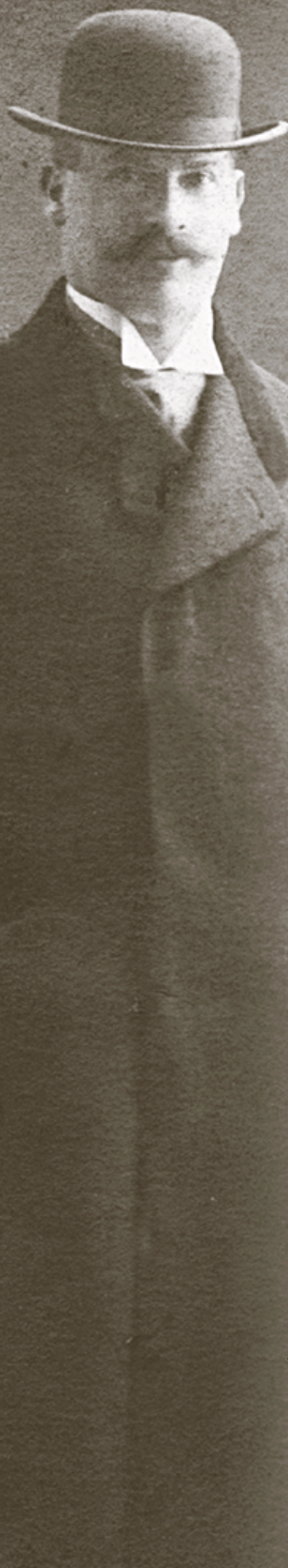
Gdje ste nabavljali odjeću? Je li se šivala kod kuće?

Imala sam dvije švelje. I cipele su mi dali napraviti kod postolara jer sam već zarana nosila uloške. Poznajete li doktoricu Vegh Ilonku-Jelenu iz Čakovca? Ona je pomalo ekscentrična, ali i divna žena, dobra liječnica, mi smo bile jako dobre. Njezina mama je bila švelja za djecu. Tatinu odjeću je šivao jedan krojač, Kopjar, u našoj ulici.

Je li se rublje pralo u kući?

Da, ali uz pomoć gospođe Mencinger koja je dolazila svako jutro zimi naložiti peč. To je bio ogroman stan. Nalazio se na zemljištu sinagoge, gdje su bile još dvije velike zgrade koje su gledale na Potočku ulicu. Tu je sada jedan restoran. Zemljište je bilo zaokruženo plotom. Tu je bilo boravište za smrtnu kočiju. Iza toga je bio jedan bunar, pa zgrada za ritualno klanje životinja; peradi, kokoši i gusaka. Tamo je bila i kuhinja za pranje. Ona je tamo prala s jednom gospođom koja je dolazila, teta Moritz se zvala. Bilo je veliko pranje svaki mjesec. Teta Moritz je uvijek bila angažirana u velikim poslovima. Tada još nije bilo deterdženta, prvi deterdžent vidjela

¹³ Bili su u braku od 1945. do 1955., kada su se razveli.

sam poslije rata i to baš u Čakovcu 1956. godine. Angela i moja majka su u veš kuhinji objesili jako puno rublja, posteljine i ubrusa i po dvorištu i po tavanu je sve bilo puno rublja koje se sušilo.

Gdje ste nabavljali obuću?

Obično smo davali izrađivati cipele postolarima. Ponekad smo kupovali i u dućanu.

Što je bilo skuplje, odjeća ili obuća?

Meni se sada čini da je sve bilo jako jeftino. Dinar je bio dobar, ljetovali smo u Rogaškoj Slatini i za hotel bismo platili samo 16 dinara po danu. To je, naravno, bilo jeftino iz perspektive moje obitelji, jer bilo je i prosjaka.

Gdje se obitelj prala i kupala? Kada?

Ujutro smo se umivali u lavoru i kadi. Grijali samo vodu u kotlu. U kupaonici je bio i kožom odvojeni, presvučeni široki ormar za previjanje djece. Svakog tjedna smo dugo boravili u kadi.

Gdje ste se frizirali?

Otac je odlazio kod brijača, a mama kod frizerke Nadašdi. Nismo se šišali kod kuće. Meni su prali kosu i ja sam od prvog razreda imala pletenice. Kosu mi je prala Angela.

Gdje ste popravljali zube, gdje ste se liječili?

Kod dr. Kollina i dr. Viole. Zube smo popravljali kod zubara Heizlera, on je imao kćer Veru. Ona je bila znamenita, kad je bila mlada jahala je na bijelom konju kroz ulice Čakovca.

Jeste li u kući imali lijekove? Je li liječenje bilo skupo?

Ne znam, imali smo puno prijatelja liječnika, Dr. Kollin je jedini imao röntgen aparat u kući. Ne znam jesu li nam naplaćivali, bili smo prijatelji.

Koje bolesti su u to vrijeme bile raširene po Čakovcu?

Sve dječje bolesti su bile raširene, ja sam ih sve imala.

Od kada ste nosili naočale?

Još u djetinjstvu sam slabo vidjela, ali zbog taštine nisam nosila naočale sve dok u varaždinskoj gimnaziji nisam zbog problema s vidom završila u prvoj klupi.

Dr. Ljudevit Schwarz krajem svojih dvadesetih godina

Rekli ste da ste jeli u dnevnoj sobi. Tko je kuhao?

Angela, a ponekad i mama, a kad je mama operirana došla je iz Budimpešte jedna teta da pomogne u mome odgoju. Trebala je biti sa mnom doma, a vodila je i kuću. Morala se vratiti jer su bili strogi zakoni za strance, ali kad je Međimurje postalo dio Mađarske, ona se 1941. vratila kod nas i ostala do 1943. godine. To je bila najstarija neudana mamina sestra, a zvala se Faludi¹⁴ Ella.

Kad se doručkovalo?

Ako sam išla u školu, onda rano.

Je li se u kući pekao kruh i tko ga je pekao?

U kući se svaki tjedan pravio veliki kruh koji se pekao petkom kod pekara Petrića preko puta. Divno je to bilo. Jeli smo puno kruha, naročito za večeru.

Koliko često se jelo meso?

Često. Nismo oskudijevali. Skoro svaki tjedan kupovali smo gusku. Jedna guska je bila tako velika da joj je jetra imala oko kilogram. To se onda pričalo po gradu među prijateljicama, damama, „milostivim gospođama”. Ja nisam voljela jetru.

Jeste li jeli slatkiše?

Mama je pekla prekrasne kolače, teta Angela također, a neke smo kupovali u slastičarni.

Je li hrane bilo koliko ste mogli pojesti? Tko je u kući najviše jeo?

Podjednako smo jeli. Tata je imao krilaticu da treba prestati jesti kad ti najviše prija. Juha je bila obvezna, meso, prilog i voće ili kompot.

Kad ste jeli izvan kuće?

Ne sjećam se toga, ali ja sam potajno jela kod prijateljice slaninu s jajima. To je doma bilo zabranjeno. S Mikijem Grünwaldom smo na tavanu ukrali slaninu iz mišolovke.

Kad ste druge nudili hranom?

Kad smo imali goste za njih smo doma kuhali.

Je li se smjelo razgovarati za vrijeme jela?

Da.

¹⁴ Iako se obitelj Evine majke izvorno prezivala Feiglstock, njezini članovi su promijenili prezime u Faludi radi mađarizacije. Nakon rata ova promjena pokazala se još više dobrodošlom, zbog „lošeg” prizvuka riječi Feiglstock.

Eva Iluš i Ljudevit Schwarz, u Čakovcu, na prijelazu 1927./1928. godine

Jesu li djeca smjela ostaviti hranu u tanjuru, ili kruh?

Moji su roditelji bili tako blagi, a osim toga ja sam malo jela. Nisu me silili.

Je li se moralo sjediti ili jesti na određen način?

Od svoje treće godine sam sjedila u „krletci” u visokom stolcu.

Kad se smjelo ustati od stola?

Kad su svi pojeli. Nekada su mušterije dolazile u vrijeme ručka i tata bi prekinuo. On je bio strašno dobar.

Tko je posluživao?

Angela je donijela, ali jela je zajedno s nama za stolom, kao član obitelji.

Koje Vam je jelo bilo omiljeno?

Kaša od plućica. Voljela sam guščja prsa, mast i paštetu, a tata jetra. Osim toga bila sam jedino dijete na svijetu koje nije htjelo jesti šlag.

Kojih se slavlja u kući sjećate?

Židovske blagdane smo redovito obilježavali. Svijeću smo palili svakoga petka. Mama je radila neki obred. Hanuku smo slavili s posebnom menorom¹⁵.

Jeste li imali neki instrument u kući?

Imali smo klavir. Učila sam svirati od jedne gospođe koja je dolazila iz Lendave, a kasnije je dolazila jedna gospođa iz Nagykanizse. Dobro sam svirala, počela sam sa sedam godina.

Je li netko pjevao osim oca?

I mama je imala prekrasan glas. Tata je podučavao mamu i mene puno židovskih molitvenih pjesama i svjetskih opernih arija. Svako jutro je pjevao pred otvorenim prozorom i pri tome gimnasticirao. Kad sam naučila svirati onda sam ga pratila. Mama je često pjevala uz ploče. Samo radi puritanstva njezinih roditelja nisu je pustili da se razvija kao pjevačica. Roditelji bi mojoj majci dopustili da studira pjevanje, ali ne i da javno nastupa.

Je li bilo knjiga u kući?

Imali smo ogromnu knjižnicu.

¹⁵ Riječ je o menori s devet krakova. Većina Židova u to vrijeme nije obilježavala ovaj blagdan na taj način. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997. 24.

*Eva Schwarz
u dobi od 18 mjeseci*

Jeste li čitali novine i časopise?

Da, mama je za vrijeme Jugoslavije iz Budimpešte dobivala časopis o filmu i glazbi. Sjećam se Pečornika¹⁶ i njegovih novina, on je živio prekoputa. Bio je najpodliji fašist, prema mom tati je uvijek bio vrlo ponizan i snishodljivo ga je pozdravljao, to sam vidala kad sam išla s tatom pod ruku za vrijeme rata. Tako se ponašao sve do kraja.

¹⁶ Oto Pečornik, rođen 1903. u Čakovcu, bio je „alfa i omega” svih mađarskih akcija za pripojenje Međimurja, istaknuti mađaron još u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Pečornik je od 1941. bio gradonačelnik Čakovca, član Županijske skupštine i Državnog parlamenta, vođa Mađarske stranke života i Vijeća dvadesetorice u Međimurju, vlasnik novina „Megyismurje-Muraköz” i još štošta drugo, vjerojatno uključujući snažnu obavještajnu aktivnost. Obzirom na svoju važnost, zaslužio je „čast” da jedino njega iz Međimurja uhiti i odvede sovjetska vojska, nakon čega mu se izgubio svaki trag.

*Eva Schwarz u dobi od 12 godina s
vrhovnim nadrabinom prve
Jugoslavije dr. Davidom Alkalayem
u Rogškoj Slatini*

Što se dogodilo s vašim susjedom¹⁷ Pečornikom? Koja je njegova sudbina?

Ne znam. Njegova sestra Paula se također isticala¹⁸, bila je profesorica njemačkog jezika u Građanskoj školi, dok sam već išla u treći razred, tamo preko puta Prve osnovne. Zatim i u Trgovačkoj školi, gdje je sad Muzej. Tamo se istodobno učilo tri jezika. Odjednom nismo više mogli u Varaždin jer je Drava postala granica, tako da od ožujka 1941. više nisam išla u tamošnju gimnaziju. Dakle, Pečornik Paula bila je profesorica njemačkog jezika u Građanskoj školi. Mene je

¹⁷ Obitelj Schwarz živjela je u Strossmayerovoj ulici br. 11, a obitelj Pečornik prekoputa, na broju 12 i dijelila ih je samo ulica. Danas su obje kuće srušene.

¹⁸ Paula Vavroch rođ. Pečornik (20. I. 1898 - 23. II. 1983.) bila je istaknuti pristaša mađarske okupacije Međimurja te je primila više visokih fašističkih odličja, a kao povjerljiva osoba popisivala je i oduzetu židovsku imovinu. Državni arhiv za Međimurje, 50, Gradski narodni odbor u Čakovcu, br. I.156/1947. od 3. II. 1947.

uvijek opominjala: „Ti bi morala bolje znati.” Nisam voljela njemački jer se njime moralo govoriti u kući kad nam je baka dolazila u posjet. U vrijeme mađarske okupacije Pečornik Paula me jednom ošamarila. Uvijek me špotala, ali ocu se obraćala sa: „Klanjam se gospodine doktore.”

Jeste li odlazili na izlete? Ako jeste, kakav ste prijevoz koristili?

Nisam baš daleko putovala. Bila sam jako čuvano dijete. Ni sa školom nisam smjela ići na izlete. Osjećala sam se separirano. To se događalo zbog smrti moga brata, ali i zbog mamine bolesti. Roditelji su boravili u Opatiji, kad sam imala dvije godine, a ja sam se onesvijestila na suncu. Liječnik mi je zabranio da se dalje sunčam. Ne znam zašto smo baš išli ljeti na veliko sunce, ali zato su nam godili voda i onaj fini zrak u brdima. Stalno smo išli na izlete u prirodu. Moj tata, obzirom da nije bio zaposlenik, imao je slobodno vrijeme kad je htio. Rogaška Slatina nam je svake godine bila jako drago mjesto za odmor. Kretali smo na put u zoru i dvaput presjedali prije dolaska na cilj¹⁹, ali jedne godine je majci baš u Rogaškoj Slatini pozlilo, pa su je vratili kući hitnom pomoći i tada se saznalo da je teško bolesna.

Koji su blagdani bili najvažniji za vašu obitelj?

Najveći blagdan, po hebrejskoj vjeri, je tzv. Dugi dan (Jóm kipúr - op. a.), to je deset dana nakon naše Nove godine, taj dan je post. Svako sa svakim se trebao oprostiti i pomiriti.

Je li nedjelja i za međimurske Židove bila dan odmora?

Ne, subota. Mi nismo radili subotom.

Što niste smjeli raditi subotom?

U školu sam išla. Mi nismo bili ortodoksi, nego slobodniji, neolozi²⁰, ne sjećam se da je nešto bilo posebno zabranjeno²¹.

¹⁹ Rogaška Slatina je turističko odredište čuvano po svom izvoru mineralne vode, koje je navodno otkrio hrvatski ban koji je stolovao u Čakovcu, Petar Zrinski, 1665. godine. Nalazi se na samoj slovensko-hrvatskoj granici, a od Čakovca je udaljeno oko 100 km.

²⁰ Neslužbeno ime za reformske židovske zajednice u Mađarskoj u 19. i 20. stoljeću. Takve zajednice su doživjele preporod upravo u vrijeme uspona i vlasti nacista.

²¹ Nikola Grünwald navodi da su Eva, on i ostali Židovi često subotom odlazili na kupalište i u kino. Kako nisu smjeli kupovati karte subotom, nabavljali su ih dan ranije. Takvim malim zaobilaženjima vjerskih pravila nije se suprotstavljao ni njegov otac koji je bio rabin, kojega smatra vrlo modernim, čak i u odnosu na mnoge današnje rabine. Sjeća se da su u kinu gledali filmove o kaubojima i Tarzanu. Pismo Evi Schwarz od 26. XI. 2009. Općenito, većina Židova već u to doba prihvatila je kršćanski običaj da je nedjelja dan za odmor, a danas više nitko ne praznuje Sabat. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 20.

Nikola-Miki Weiss, prva i nikad prežaljena simpatija Eve Schwarz iz školskih dana

A hrana?

Svinjsko meso se nije smjelo jesti. Svinjska mast ne, mlijeko i meso zajedno ne. Za Uskrs smo imali posebno posude. Za Pesah. Nije se smio jesti kruh.

Jeste li išli na vjeronauk?

Jesam.

Na kojem jeziku se održavao vjeronauk u Židovskoj općini?

Na hrvatskom, ali učili smo hebrejski.

Je li cijela obitelj molila zajedno?

Da. Prigodom praznika, događaja, kad je netko umro, na primjer kad je tatin brat umro.

Jeste li danas vjernica?

Ne. Ustvari, ne održavam nikakve obrede, ali imam osjećaj pripadanja. Ako čujem neki antisemitski glas, onda se osjećam Židovkom. Tata mi je zamjerao ako nisam išla u sinagogu petkom i subotom.

Ljutio se?

Nije se ljutio, ali mi je zamjerio. Imala sam kabinu gore pokraj mamine.

Jeste li mislili da je vjera važna podloga za brak?

Ne. Ali, uvijek prije spavanja sam izmolila neku malu molitvu. Započinjala bih molitvu na način kako su me učili, ali bih završavala vlastitim riječima, npr. na kraju molitve bih zamolila Boga da dopusti tati da mi kupi bicikl ili nešto slično.

Kako ste provodili slobodno vrijeme, jeste li imali neke hobije?

Čitala sam, igrala sam ping-pong. Družila sam se s čitavom „bandom“ od 15 dječaka. Dečkima je bilo vrlo važno da naučim nogomet, osobito „driblanje“. Igrali smo se, išli van, u blizini je bio potok Trnava. Kad sam bila mala, imala sam jako lijepu bijelu haljinu, ušla sam u njoj u potok i došla sva blatna kući. Dječaci su me zafrkavali zašto imam tako duge pletenice iako sam već velika djevojka. Pomalo su mi „hofirali“. U dobi od 14 godina pomagala sam raspačavati letke u parku, radi Mikija. Bacali smo ih u Zrinskom parku, koji je tada bio puno veći. Sjećam se da su nakon toga dečke zatvorili i sudili u Pečuhu²². Puno sam se igrala i s Evom Hirschmann, rođenom 1929. godine.

Jeste li Vi osobno odlazili u kupovinu?

Odlazila sam po kruh. Samostalno sam jednom kupila haljinu.

Jesu li roditelji tražili da se prema njima odnosite na poseban način?

Ne, bili su dobri.

Što se dešavalo nakon smrti i sprovoda vaše majke?

Ona je umrla kod kuće. Odnijeli su je u mrtvačnicu, ali taj dan su i mene odmah odveli k Bolgarovima i nisu me pustili niti na sprovod. Sedam dana po nečijoj smrti sjedi se na niskim stolicama, skoro na podu, u crnini. Za to vrijeme dolazili su posjetitelji izraziti sućut.

Bili ste duboko pogođeni kad Vam je mama umrla?

Silno.

Nakon što se ostali bez majke, svu brigu o Vama preuzeo je otac.

Jeste li s njim mogli razgovarati o osobnim problemima?

Da. Mogla sam razgovarati i s Angelom. Ona je nakon majčine

²² U knjizi *Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945.*, I, dokument 193., 320-329., nalazi se popis od 81 uhićenog komunista ili simpatizera, uhićenih nedugo nakon mađarske okupacije Međimurja, zbog protudržavnog rada. Među popisanim nema ni Eve Schwarz ni Nikole Weissa, a vjerojatno su i mnogi drugi tom prilikom izbjegli uhićenje. U popisu je zanimljivo primijetiti da je od 62 osobe uhićene u Međimurju 17 Židova, a među njima čak i rabinov sin Andor.

smrti još četiri godine ostala kod nas samo zbog mene, iako je već godinama bila zaručena s Franjom Tomašićem.

Je li otac pokazivao osjećaje?

Da, ali kad sam postala šiparica i tete nije bilo, iako je to bilo nepravedno prema tati, osjećala sam pomanjkanje jedne ženske osobe. Pisala sam teti u Peštu da kaže Magdi Meller rođ. Nyiri da se malo sa mnom porazgovara, naprosto sam se osjećala usamljeno. Obitelj Meller imala je ovdje dućan²³. Što se tiče osjećaja, u dvanaestoj - trinaestoj godini dogodila se moja prva i najveća ljubav Miki Weiss, koji je pao kao partizan²⁴. Imam njegovu sliku na zidu. I prije nego je otišao u partizane očajavala sam jer je on bio u pokretu i branili su mu, savjetovali, da se ne druži s građanskom djevojkom, neka odustane od mene. To sam naknadno saznala dok sam razgovarala o tome s bratom, Denešom Weissom, kad sam već imala 40 godina. Nikada ga neću preboljeti. Da je ostao živ, nekako bismo se potražili. I on je patio. Vidjela sam da je smršavio kad smo prekinuli. On meni to nije smio objasniti. Bila sam jako nesretna, ali jedanput smo se ipak sreli i prošetali do Svete Jelene²⁵. Obično me vozio biciklom, ali ovaj put smo išli pješke i onda je on meni ipak dao neko objašnjenje. Ostali smo prijatelji, ali nismo više hodali. On je bio tako fin.

Jesu li Vam roditelji bili najbližiji ili je to bio netko drugi?

Otac mi je bio najbližiji. Mame već nije bilo i on je jedini bio tu. Kad sam išla vlakom u varaždinsku Gimnaziju, tata me je redovito pratio na Kolodvor. To je bila duga šetnja. Kad sam s prijateljicama popodne išla kući, tata me je znao dočekati na Kolodvoru. On je bio jedini roditelj na stanici, ali to je bila njegova zabava.

Što su vaši roditelji htjeli da postanete?

Saznala sam kasnije od Angele da me otac htio poslati na Sorbonnu da postanem liječnica.

Znali ste francuski?

Da, učila sam. Znam ga i danas, ali ne tako dobro kao njemački. Njemački sam naučila od bake, a tata i njegova braća također su puno

²³ Magdin suprug Max Meller doslio je u Čakovec upravo radi braka.

²⁴ Nikola Weiss (29. III. 1928. - 1. XI. 1943).

²⁵ Danas Šenkovec.

razgovarali na njemačkom. Francuski jezik je jedini koji sam učila u I. razredu gimnazije, a i kod jedne stare dame iz Berlina koja je došla u azil. Od nje sam preko njemačkog učila francuski i engleski. Na vjeronauku sam srijedom učila hebrejski, ali danas ga ne znam. Imam prijevod govora svoga tate s hebrejskog, kad je posvećena velika slika rabina Jakoba Schwarz a i supruge Rozalije u dvorani sinagoge.

Jeste li poštivali očeve želje?

Otac je bio jako blag pa sam poštivala njegove želje.

Jesu li Vas roditelji kažnjavali? Je li to bilo često? Možete li opisati jednu svoju „krivicu“ iz djetinjstva?

Otac me nije kažnjavao, ali jednom, kad sam bila zaljubljena, imala sam lošu svjedodžbu u gimnaziji. Onda se pošteno izvikao na mene, ali umalo da zatim nije molio za oprostjenje. Bio je jako blag i obožavao me.

Jeste li imali kućne ljubimce?

Ne.

Jeste li od roditelja dobivali džeparac?

Jesam. Sjećam se da sam jednom tatu molila pola dinara za nešto. I on je bio tako zadivljen mojom skromnošću da mi je dao dva dinara.

Na što ste trošili džeparac?

Na kestene, na poklone, na kino.

Je li Vas netko podučavao prije nego ste pošli u školu?

Išla sam u vrtić²⁶, u Preparandiju, dva mjeseca prije škole kako bih naučila hrvatski, a u školu sam krenula 1934. s punih sedam godina.

To je bila opća škola ili samo za židovsku djecu?

Opća škola.

Što ste mislili o školi? Što o učiteljima?

Ne sjećam se. Moja učiteljica u osnovnoj školi bila je Slavka Knežević, kasnije supruga Kralja Međimurca, jako me je voljela. Hvalila me, tata je bio ponosan, a i ona je bila ponosna kako dobro učim. Prepoznala me na placu kad sam nakon dužeg vremena posjetila

²⁶ Nikola Grünwald krenuo je u isti vrtić godinu dana nakon Eve Schwarz i sjeća se da su se često igrali u vrtu i dvorištu i da su ih učili puno pjesmica. Jedine pjesme koje se još sjeća je „Kiša pada, trava raste“. Pismo Evi Schwarz od 26. XI. 2009.

Eva Schwarz u četvrtom razredu pučke škole u Čakovcu

Čakovec poslije rata. Imam fotografiju iz četvrtog razreda pučke škole u Čakovcu. Ja sam tu s pletenicama. To je gospođa Slavka Knežević, buduća gospođa Kralj, vidite sjedim do nje. Sjećam se imena mnogih učenica iz mog razreda: evo tu su Kropekova Anika, Gizela Dolgoš rođ. Topolovec, Rajka Bobig, Anika Kruc, Lucija Strahonja, Ilonka Hunjadi, Irena Juranić, njezinog su tatu vješali²⁷ jer je bio fašist, živio je kod slastičarne, blizu kavane, kod Nade Soboštjan, koja je bila antisemitkinja već kao mala djevojčica. I njezinog tatu su kaznili²⁸.

²⁷ Juranić Đuro bio je jedan od najistaknutijih mađarona tijekom Drugog svjetskog rata. U mladosti komunist, tijekom Drugog svjetskog rata je u službi okupatora progonio ne samo Židove, već je bio i jedan od progonitelja hrvatskih svećenika u Franjevačkom samostanu u Čakovcu, uključujući i fizičke napade. Iako su u prvi trenutak samo Juranić i Ladislav Salaj ispred Gradske skupštine glasovali protiv deportacije čakovečkih Židova, zapovjedene s više razine, jednom kada je odluka donesena Juranić je djelatno sudjelovao u svim protužidovskim mjerama, a postao je i povjerenik za tvornicu „Neumann”. U Samostanskoj kronici zabilježili su i Juranićevu prijetnju neposredno prije deportacije Židova: „Sad idemo po Židove, a onda ćemo doći po popove”. Prije nego je uhićen, osuđen i strijeljan od jugoslavenskih komunista, Juranić se morao suočiti s životnom ironijom i pretrpjeti teško poniženje od njilaških vlasti, koje su ga otpustile s posla kao bivšeg komunista, a malo je nedostajalo da zbog toga izgubi i život.

²⁸ Kao istaknutog njilaša Ivana Soboštjana (inače rođenog u Hrženici) nove su vlasti 1945. kaznile s pet mjeseci prisilnog rada i tri godine gubitka nacionalne časti.

Koja Vam je bila najbolja prijateljica u razredu?

Katica Rukavina, zajedno smo sjedile. Mislim da još živi u Čakovcu.

Koju školu ste završili?

Završila sam četiri razreda osnovne škole u Čakovcu²⁹, pa tri razreda varaždinske Gimnazije. Vlakom sam putovala svaki dan još s osam curica i židovskim dečkima koje smo poznavali. Godina 1928. bila je vrlo plodna za Židovsku općinu, silni dečki su se tada rodili, a ja kao jedina djevojčica. Uglavnom sam se družila s dečkima, s njima sam bila u svemu ravnopravna. Nakon što je Drava 1941. postala granica polazila sam i tri razreda Trgovačke škole u Čakovcu (sad je to Muzej Međimurja u Starome gradu) otkuda su me odveli u Auschwitz.

Jesu li Vas roditelji tjerali učiti?

Ne, bila sam dobra učenica, učila sam lako. Najviše sam voljela povijest.

Čini mi se da ste imali samo jednu ljubav, već spomenutog Nikolu Weissa-Mikija?

Da, bili smo stari dvanaest ili trinaest godina. Bila je to dječja ljubav. S Mikijem sam se držala za ruke i ispod ruke. To je na čakovečkom korzu bilo nešto naročito. Prvi poljubac dobila sam na lice. Skoro sam se onesvijestila i trebao je obećati da to više nikada neće učiniti, ali poslije sam ipak dopustila. Pratili smo se kući, nikada prekasno.

Jeste li smjeli izlaziti nasamo?

Da. Tata se pouzdavao u mene. Potencijalni „hofiranti” dolazili su iz

²⁹ Eva Schwarz polazila je Osnovnu školu Kralja Aleksandra I. (današnju Prvu osnovnu školu Čakovec) od 1934. do 1938. godine. U to vrijeme djevojčice i dječaci bili su u istoj školi, ali razdvojeni po razredima. Prema sačuvanim školskim imenicima iz tog vremena vidljivo je da se broj učenica u Evinom razredu kretao između 32 i 43, a da je jedino ona bila židovske vjeroispovijesti. Otprilike 20 % učenica postizalo je odličan uspjeh, a od trećeg razreda nitko nije imao prosjek ocjena 5,0. Eva Schwarz je po postignutim rezultatima konstantno bila među tri-četiri najbolje učenice u razredu, a sličan uspjeh postizale su Katica Rukavina, Gizela Topolovec i Nada Soboštan. Razrednica Slavka Knežević nije upisivala opisne ocjene za učenice, pa se moramo poslužiti brojkama. Ovdje donosim ocjene Eve Schwarz iz 4. razreda uz modificirane nazive predmeta koji su u to vrijeme bili neobično dugački: vjeronauk-odličan, hrvatski jezik-odličan, povijest-odličan, geografija-odličan, matematika-odličan, priroda-odličan, praktična privredna znanja-odličan, higijena-odličan, domaćinstvo-odličan, ručni rad- vrlo dobar, crtanje-vrlo dobar, lijepo pisanje-vrlo dobar, pjevanje-odličan, tjelesno vježbanje-odličan, vladanje-odličan. Treba primijetiti da su sve tri ocjene vrlo dobar iz predmeta koji su povezani s osjetilom vida, a Eva je još od mladosti bila kratkovidna. Izvor: Prva osnovna škola Čakovec, arhiv, imenici.

židovske „bande” mojih godina, tako da se ustvari nije moglo desiti nešto naprasno.

Jesu li Vam roditelji znali s kim izlazite?

Da, nikad nisam ništa tajila, a dok je mama bila živa nisam ni imala društvo.

Jeste li morali doći kući u određeno vrijeme?

Ne, dogovarali smo se. Bila sam dobra curica, poslušna.

Jesu li Vam roditelji zamjerali neke postupke, npr. pušenje i sl?

Mi smo jedanput s Mikijem popušili jednu kubansku cigaru koju je tata čuvao u nekoj srebrnoj posudi. Odmah nam je pozlilo. I tata je htio pušiti kad je bio mladi dečko, ali nije mu išlo.

Koji Vam je materinji jezik?

Mađarski i hrvatski. Doma smo govorili mađarski, sve do osnovne škole, a onda sam u vrtiću naučila hrvatski i jako sam ga dobro govorila.

Jesu li se drugi Židovi smatrali više Mađarima nego Hrvatima?

Kako koja generacija.

Većina Židova dobro je govorila mađarski?

Da, ali starija generacija njemački³⁰.

Je li netko u obitelji bio zainteresiran za politiku?

Tata je bio za asimilaciju židovstva, ako na to mislite, to sigurno znam. Želio je da ne budemo neki posebni etnički korpus ili sekta.

Je li bio simpatizer neke stranke u Kraljevini Jugoslaviji? Je li možda podržavao Stojadinovića ili HSS?

Ne, od nas nitko nije mario za politiku.

Jeste li doživljavali politički pritisak još u vrijeme Kraljevine Jugoslavije ili tek kad su došli Nijemci?

Ne, u Jugoslaviji nam je bilo najljepše.

Jeste li i prije napada na Jugoslaviju, kao djevojčica od trinaest, četrnaest godina znali tko je Hitler, tko su nacisti? Jeste li znali što se dešava ili Vam je to bilo nejasno?

Ne, točno sam znala sve i uvijek sam pitala zašto Hitlera netko ne ubije?

³⁰ Ako je suditi po knjigama koje su zaplijenjene Židovskoj općini 1944. međimurski Židovi najviše su govorili njemačkim jezikom. Naime, od 415 knjiga njih 325 bilo je na njemačkom jeziku. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 388-389. Sličan zaključak moguće je izvesti i iz analize poznavanja jezika u Čakovcu prema ZRÍNYI Károly. 2005., 394.

Jesu li neki Židovi dolazili kao izbjeglice i prije 1941.?

Da, tata je bio sve zabrinutiji. Htio me je poštedjeti svega zla.

Koliko je tih Židova otprilike došlo u Međimurje?

Bio je jedan njemački bjegunac koji je dobio azil, Bernhard Adler, dobio je kantorsku službu u našoj općini, to znam, a stigle su i druge pridošlice. S Adlerom su došli njegova supruga Marie, tri tjedna stara kćerkica Helen Ingelore i roditelji supruge. Njezin otac bio je znameniti liječnik dr. Hollerbusch. Nakon dvije godine kantorske službe svi su preselili u SAD gdje su dobili azil.

Prije nego su došli Nijemci 1941. i 1944. jeste li Vi smatrali da je Međimurje mirno područje?

Za mene je bilo mirno.

Šestog travnja 1941. prvo su njemački zrakoplovi prelijetali Čakovec, a navodno su i pucali. Je li bilo ranjenih i mrtvih možda?

Ne sjećam se toga.

Tko je dočekaao Mađare kad su došli u Čakovec?

Nitko, oni su došli ne znam kojim putem³¹.

Kada su 1941. došli Mađari jesu li Židovi stavljali mađarske zastave? Mislim da jesu.

Postoji priča u Međimurju, dosta raširena, da je većina Židova bila za mađarsku državu?

Da, mnogi su bili za Mađarsku³², ali moj otac je bio vrlo lojalan Jugoslaviji, besprijekorno je naučio hrvatski.

Po vašem mišljenju, je li mađarska vlast bila dobrodošla u Čakovcu ili ne?

Nekima je sigurno bila dobrodošla. Moj tata bio je jako dobar državljanin Jugoslavije, ali je u srcu ipak bio Mađar. Zato je dobio izuzeće od „židovskih“ zakona jer su neki od njih bili oslobođeni. Otac je, ne znam kako, spasio biblioteku Preparandije i onda, kad su

³¹ Mađarska vojska ušla je u Čakovec 16. IV. 1941. iz pravca Ivanovca.

³² Zanimljivo je pritom da mađarske vlasti to uopće nisu tako shvaćale. One su, naime, smatrale da je većina Židova u Međimurju izrazito projugoslavenski i probritanski orijentirana. Za više detalja vidi NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 333-339. Štoviše, slično su smatrale i ustaške vlasti, bez obzira na formalnu židovsku naklonost Mađarskoj. Vidi Arhiv Yad Vashem, Ustaška „crna lista“ Židova u Međimurju od 29. XI, 1941. O stavovima Židova svjedoči i snažna uključenost u antifašistički otpor od samih početaka mađarske okupacije.

*Kuća u blizini
Željezničkog kolo-
dvora u Čakovcu
tzv. carinarnica
koja je bila svojina
dr. Ljudevita
Schwarza između
1929. i 1941. godine*

ušli Mađari, on ju im je vratio. To je bila zasluga. To su mu i priznali³³. Da to nije učinio, Jugoslaveni bi ju ili bacili ili spalili. To tada nisam znala, jer on preda mnom nije govorio o politici.

Je li se za vrijeme okupacije u Čakovcu više pisalo mađarski ili hrvatski?

Službeni jezik bio je mađarski. Uvedeni su mađarski natpisi. Strossmayerova je postala Deák Ferenc utca, govorilo se miješano. Žene na placu (govorile su) hrvatski, najčešće domaćom kajkavštinom. Onda su došle mađarske gospođe, učiteljice, one su govorile mađarski. Nisu uopće znale hrvatski. Bilo ih je nekoliko koje su naučile nešto hrvatskoga, međimurskoga, kako bi se mogle sporazumijevati

Sjećate li se imena sela na mađarskom?

Da. Inače, popis mađarskih imena naselja u Međimurju u današnjoj literaturi često sadrži pogreške.

Je li Vam bolje bilo živjeti u Kraljevini Jugoslaviji ili u Mađarskoj?

U Kraljevini Jugoslaviji. Razdoblje djetinjstva je svima najbolje, to se gleda drugim očima. Dijete je u roditeljskom domu, obučeno, nahranjeno.

Židovi su nakon sloma Jugoslavije valjda mislili da je bolje biti pod Mađarima nego pod ustašama?

Da, ubrzo smo čuli da je nekoliko naših zagrebačkih rođaka ubijeno u Jasenovcu 1941./42.

Slušali ste o ustašama i NDH dok ste bili u Čakovcu?

Da, moj bratić je tamo i poginuo s malim sinčićem, on ga je i pokopao, a njegova mama je njega pokopala³⁴.

³³ Postoji podatak da je Ljudevit Schwarz knjižnicu uskladištio u svom vlastitom stanu. On je doista pripadao malenoj skupini međimurskih Židova koji su oslobođeni od primjene mađarskog Zakon br. 4. iz 1939. o ograničavanju djelovanja Židova na području društvenog i gospodarskog života, ali to izuzeće je službeno odobreno tek 4. VI. 1942. Osim Ljudevita Schwarz za izuzeće su još dobili Eugen Patkai, Mikša Strausz i Josip Tessler. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 337. Moguće je da je Schwarzu i Strauszu pri dobivanju izuzeća pomoglo njihovo sudjelovanje u radu mađarskog Narodnog vijeća u Čakovcu 1918., s time da je Ljudevit Schwarz bio potpredsjednik istoga. Za sastav vijeća vidi KAPUN Vladimir. 1981., 279.

³⁴ Riječ je o članovima obitelji Rosenfeld, koja se 1939. odselila u Zagreb, nakon smrti oca Jakoba, čakovečkog urara i draguljara. Njegova supruga Ida bila je sestrična Evine majke Iluške rođ. Feiglstock, a osim nje u Jasenovcu su stradala i djeca Aleksandar i Šarlota, te dvogodišnji unuk Boris. Aleksandrova supruga Alma Jakab umrla je pri porodu Borisa.

Jesu li Židovi iz NDH bježali u Međimurje?³⁵

Jesu, jesu.

I slavni oskarovac Branko Lustig došao je s obitelji iz Osijeka?

Da, sjećam ga se kao malog crvenokosog dečka s pjegicama. Bio je tako zločest da smo ga zvali Belzebub.

Jeste li poznavali još neku obitelj koja je došla iz Hrvatske?

Da, došla je iz Našica, Vera Wollner. Bila je kći Milana Wollnera, a majka mu je bila Čakovčanka. Živjeli su u Čakovcu kod roditelja supruge. Završili su oboje u vrijeme njilaša u logoru, a njezina mama Hirschsohn Ella je ubijena. Mučena je u Csillaghegyiju.

Koga se smatralo najvažnijom osobom u Čakovcu za vrijeme Drugoga svjetskog rata?

Zsigmonda Timára, mađarskog pukovnika. Bio je nekakav sreski načelnik čijega imena se više ne sjećam³⁶. Poznat je bio slikar Ladislav Kralj Međimurec.

Koji su ljudi bili na lošem glasu?

Bili su njilaši³⁷ ili ustaše. Neki su odobravali što ustaše rade, ali neki ne samo da to nisu podržavali već su i prebjegli u partizane.

Kad su došli Nijemci, koliko su Vaš otac i drugi Židovi osjećali strah od njih? Kad su došli sa svastikama i drugim simbolima?

Nijemci su došli tenkovima, bili su na ulicama, ali brzo su otišli³⁸. Ne, 1941. nije bilo nikakvih maltretiranja od strane Nijemaca. Relativno brzo Nijemci su se povukli i došli su Mađari.

³⁵ Ovakvi podaci se sporadično pojavljuju u gotovo svim dokumentima koji se tiču židovske zajednice u Međimurju tijekom Drugoga svjetskog rata, ali za sada nema sustavno izloženog rada o ovoj problematici.

³⁶ U vrijeme deportacije Židova u Auschwitz sreski načelnik bio je Vida Jenő, bivši sreski načelnik iz Letenja, a njegov zamjenik bio je Ladislav Kovač, koji je također došao iz Mađarske.

³⁷ Pripadnici političke stranke Nyilaskeresetes Part (NYKP)-Hungarista Mozgalom. Stranka strelastih križeva-Mađarski pokret, bila je izrazito pronacistička politička stranka, ekstremna do te mjere da je sve do 1944. čak i u fašističkoj Mađarskoj bila zabranjena. Stranku su obilježavali usmjerenost na poljoprivredu, radikalni nacionalizam, radikalni katolicizam, antikapitalizam, antikomunizam i militantni antisemitizam.

³⁸ Nijemci su boravili u Čakovcu od 7. do 16. IV. 1941. nakon što su zauzeli grad bez oružanog otpora.

Jeste li znali da su Mađari maltretirali Hrvate, da su protjerivali službenike ili da su šikanirali hrvatsko svećenstvo? Da su ih tukli, razbijali im prozore?

Čula sam to usput. Jugoslaveni i Mađari su se mrzili.

Jeste li znali, dok ste bili u Čakovcu, da zatvaraju domaće ljude u Preparandiju, Stari grad, u podrume suda?

Ne.

Vas nitko nije zatvorio ili saslušavao prije 1944. godine?

Ne.

Vašeg oca isto?

Ne. On je bio takva pojava da su ga i neprijatelji poštovali, ako ih je imao uopće.

Je li otac nastavio raditi za vrijeme rata?

Odmah su počeli vrijediti „židovski” zakoni, a moj tata morao je otpustiti svoju tajnicu. S četrnaest godina sam mu tako počela pomagati u administraciji. Tata je radio za vrijeme rata.

Je li bilo pravih etničkih Mađara u Međimurju tijekom rata?

Neki su se oženili ovdje, pojedinci. Recimo, moja baka po tati, ona je došla iz središnjeg dijela Mađarske, kad se djed Jakob vezao za službu rabina. Prije okupacije ovdje nije bilo mađarskih državljana. Ali, svi rođeni u Monarhiji su zapravo bili Mađari.

Sjećate li se da su u Međimurju bile predvojničke obuke, levente?

Sjećam se da su mladi ljudi polazili levente.

Je li bilo puno mobiliziranja?

Sigurno. Puno dečki je već bilo na fronti i u vojsci, a mnogi Židovi su umrli kao prisilni radnici u vojsci. Bilo je puno suznih, tužnih opraštanja. Židovi su već s navršenih 18 godina bili pozivani tobože u vojsku³⁹.

³⁹ Židovi sposobni za vojsku nisu dobivali oružje nego su u gotovo ropskim uvjetima služili kao pomoćna radna snaga za vojne potrebe, a službeno su ih nazivali *munkaszolgálat*, (radna služba - op. a.). Jednom kad su napustili mjesto stanovanja, mobilizirani Židovi ne samo da se, gotovo u pravilu, više nisu vraćali kućama, nego je praktički bilo pitanje trenutka kada će smrtno stradati. Da se radilo o velikom broju osoba, svjedoči podatak da je samo 25. XI. 1942. iz Međimurja i Prekmurja odvedeno oko 250 Židova na prisilan rad, a pojedinačna imena žrtava relativno često se pojavljuju na raznim mjestima. Sama Eva Schwarz sjeća se da su na prisilnom radu smrtno stradao Čakovčanec Stjepan Marković i

Je li netko među Židovima bio pošteđen mobilizacije? Mađaronski sinovi?

Ne. I oni koji su bili teški slučajevi, bolesni, i oni su morali ići.

Jeste li u Čakovcu vidjeli fizički napad ili ubijanje ljudi?

Jedan mađarski vojnik je počinio samoubojstvo. „Hofirao” je mojoj prijateljici, onda smo otišli u bolnicu, tada sam prvi put u životu vidjela mrtvacu, pucao si je u glavu.

Kad se to desilo?

1943., valjda.

Gdje je ležao?

U jednoj kabini koja je imala samo rešetke. U Staroj bolnici. Tamo gdje počinje park.

Je li se švercalo? Jeste li Vi kupovali nešto švercano?

Ja sama ne.

Znate li da je neke robe posebno nedostajalo u Međimurju?

Jednom mi je sinulo kako već dugo nisam jela čokoladu. Toga se jasno sjećam, ali inače je bilo dobro.

Zamračivanja je bilo?

Bilo je, da.

Je li to bilo strogo nadzirano?

Da, trebali smo zatvoriti sve prozore. Ponekad smo čuli avione kako lete.

Jeste li čuli za partizane?

Jesmo, da. Tamo je otišao Miki, ja sam bila jako dobra s njegovim bratom Denešom Weissom, on je bio na čelu antifašističkog pokreta.

Jeste li u to vrijeme čuli ili vidjeli Rome u Međimurju?

Viđala sam ih. Dolazili su prosjačiti.

sin bankara Bolgara, a i nasljednik njezinog oca na mjestu predsjednika Židovske općine Stjepan Wolf većinu ratnog vremena proveo je kao prisilni radnik. O pitanju prisilnog rada u ovom trenutku nema preciznih odgovora jer se do sada u Međimurju također nitko nije bavio ovom temom. Za više podataka i dobar početak istraživanja vidi zapisnike Komisije za ratne zločine za grad i kotar Čakovec koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u fondu 306. Komisija za ratne zločine Federalne Republike Hrvatske. Konkretni podatak o 250 mobiliziranih preuzet je iz svjedočenja Aleksandra Gutmana od 29. X. 1945.

Puno ih je bilo?

Ne. U mojem okruženju ne.

Niste čuli ni vidjeli da su otišli u logore?⁴⁰

To nisam. U vrijeme mog boravka u Čakovcu oni nisu bili progonjeni.

Sjećate li se postavljanja Kilitovog spomenika⁴¹?

Ne. Sjećam se jedino godišnjica smrti i rođenja Zrinskoga. Išli smo kao đaci na trg, gdje je sav narod vikao: „Živio Zrinski!” Meni je to bilo jako smiješno jer je on odavno bio mrtav.

Opišite mi događaje nakon njemačke okupacije Međimurja 19. ožujka 1944.⁴²?

Sve se ponovilo puno jače nego 1941. godine. Kuća nam je drhtala od dolaska tenkova. Nijemci su došli iz pravca Nagykanizse tj. Buzovca. Kad su stigli već smo se počeli opraštati s Čakovcem jer smo imali vijesti kako oni postupaju sa Židovima, npr. u Poljskoj.

Kad su došli Nijemci 19. ožujka 1944. odmah ste dobili žute zvijezde?

Ne, sami smo nabavljali žuto platno i sami smo ih šivali pa stavljali na kapute i ostalo što smo nosili. Te zvijezde nisu bile tako velike poput onih koje su nosili Židovi iz Budimpešte dovedeni u Auschwitz. Ja sam sašila žutu zvijezdu početkom travnja, jer sam rekla da neću biti drugačija nego ostali moji prijatelji. Kad su došli Nijemci i moj otac je nosio žutu zvijezdu.

Jeste li dobili neke posebne zapovijedi?

Da. Oduzeti su nam radio i telefon i nismo imali status ravnopravnih ljudi, blago rečeno.

Kad su došli Nijemci onda ste znači već shvaćali da ste u velikoj opasnosti?

Da.

⁴⁰ Iako su Romi iz Međimurja sporadično stradali i prije njemačke okupacije, organizirani teror protiv njih počeo je tek s uspostavom njilaškog režima 15. X. 1944. Za više informacija vidi BUNJAC Branimir. 2011.

⁴¹ Marko Gašparić Kilit, franjevac, rodom iz Međimurja, vatreni pobornik mađarske revolucije 1848. i protivnik pripojenja Međimurja Hrvatskoj. Mađarske vlasti su mu 2. svibnja 1943. podignule spomenik ispred župne crkve u Čakovcu, koji je nakon rata srušen.

⁴² Do njemačke okupacije Mađarske došlo je jer su otkriveni njezini tajni pregovori o primirju sa zapadnim saveznicima. Ipak, ova okupacija nije naišla na veći otpor, nego je, štoviše, ponegdje u Mađarskoj primljena i s odobravanjem.

Originalna židovska zvijezda iz vremena Holokausta, vlasništvo obitelji Schwarz

Ispričajte mi kako su vas odveli, vas i ostale međimurske Židove između 26. i 28. travnja 1944? Možete li se sjetiti detalja?

Da. 15. travnja su mog tatu i nekoliko uglednih Židova⁴³ zatvorili kao taoce kako drugi Židovi ne bi bježali preko Drave k partizanima, naročito mladež⁴⁴.

Gdje su ih zatvorili?

Taoce su držali u Gradskoj vijećnici, u Mažuranićevoj ulici, preko puta jedne krčme. To je onda bila općinska zgrada⁴⁵.

Kada je Vaš otac odveden, Vi ste ostali sami kod kuće?

Da, ali pomagala mi je jedna služavka.

Jeste li posjećivali oca?

Nosila sam mu hranu koju su mu navodno prosljeđivali, ali mi nisu dopuštali da ga vidim.

⁴³ Za popis taoce vidi KAPUN Vladimir, Đorđe PAL. 1998. 351. Taocima su odmah zaplijenjeni i gotov novac i nakit, ali čini se da su oni većinu dragocjenosti ipak uspjeli skriti na vrijeme. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 368.

⁴⁴ Bilo je slučajeva da su u to vrijeme Židovi bježali pod lažnim imenima u unutrašnjost Mađarske, najčešće u Budimpeštu, a neki su na taj način uspjeli preživjeti rat. Vidi npr. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 368.-369.

⁴⁵ U dvorištu te zgrade smjestila se mađarska policija, pa je vjerojatno da su se taoци nalazili u tamošnjim ćelijama. Danas je navedeni prostor dio zgrade Zdravstvenog i socijalnog osiguranja u Čakovcu.

Jeste li ga ikada više ponovno sreli?

Jednom prilikom iznenada se pojavio kod kuće u pratnji dva žandara i ubrzo potom ponovno otišao pod nadzor. Tada sam ga vidjela posljednji put.

Koliko je Židova odvedeno iz Čakovca tijekom 1944?

Svi smo odvedeni u travnju. Po mome mišljenju oko 600 do 700, najmanje, ali do tada su već mnogi dečki bili odvedeni na prisilni rad ili u vojsku gdje su nosili trake umjesto zvijezda⁴⁶.

Nisu li u studenome 1944. odvedeni polužidovi i pokršteni Židovi?⁴⁷

Može biti.

Eva Schwarz u ožujku 1944. u Čakovcu, neposredno prije deportacije u Auschwitz

Što se dešavalo u vašem stanu prilikom odvođenja?

Mi smo bili imućni. Kad su Nijemci i mađarski žandari 26. travnja 1944. ušli u stan onda su nas opljačkali. Imala sam pola sata da se spremim, da uzmem neko jelo⁴⁸. Imali smo služavku, kuharicu, ali ona u tom trenutku nije bila kod kuće, već u Nagykanizsi. Rulja (Čakovčanci) je ubrzo po mom odvođenju navalila u naš stan. Žandari

⁴⁶ Trake su bile žute ili bijele, ovisno o tome jesu li Židovi bili pokršteni.

⁴⁷ Ovi Židovi uhićeni su i deportirani 20. XI. 1944. i potom još jednom 20. I. 1945. HDA, 306, Komisija za ratne zločine za grad i kotar Čakovec, 46/1945,

⁴⁸ Prema svjedočenju preživjele logorašice Elizabete Fürst iz Lendave Židovi su smjeli ponijeti prtljagu težine 25 kg. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 85.

su zapečatili stan, ali to je vrijedilo možda pola sata, a nas su odveli u sinagogu odakle sam mogla vidjeti kako se dolazilo gore. Isto tako i kod rabina u prizemlju.

Kad su vas zatvorili u sinagogu jesu li Vam dali jesti i piti ili samo ono što ste imali sa sobom?

Ne, svatko je trebao nositi zalihu za dva tjedna.

Kakvi su bili higijenski uvjeti?

Na području Židovske općine, koja se protezala gotovo cijelom susjednom Potočkom ulicom, nalazio se jedan javni muški zahod.

Jeste li ga svi koristili?

Ne znam, toga se ne sjećam. Bilo je jako neugodno, to znam.

A gdje je bilo drugo sabirno mjesto za Židove osim u sinagogi?

U jednoj od škola. Tamo je bio Oto Konstein. Ili u Osnovnoj ili u Građanskoj⁴⁹. Inače, tada se više nije održavala nastava, osim u Preparandiji.

Recite mi kako su Čakovčanci reagirali na vaše uhićenje?

Neki su s prozora gledali plaćući. Neki među njima su bili čak i Židovi, sjećam se jedne Židovke koja je radi nečega ostala, a njoj su odvodili sina. Dok sam boravila u sinagogi došla je Marta Tomičić do kapije i donijela mi flašu kave. Bila je tako hrabra.

Jesu li ju Nijemci i Mađari smatrali Židovkom bez obzira što je bila Židovka samo po majci?⁵⁰

Ne, ali ona je odmah potom operirala slijepo crijevo, a nakon operacije pobjegla je preko Drave u partizane.

Kako su ljudi reagirali na ulicama dok su vas vodili? Jesu li Vam u sinagogu donosili hranu, odjeću, piće ili što?

Organizirano nipošto. Pojedinačno su dopuštali posjete, ali za one koji su dolazili to je bilo opasno, bilo ih je koji su došli i davali nam pomoć skrivečki, preko plotu.

⁴⁹ Prema HDA, 306, Komisija za ratne zločine za grad i kotar Čakovec, 46/1945, radilo se o osnovnoj školi, današnjoj Prvoj osnovnoj školi.

⁵⁰ Zanimljiv je podatak da je kuma Marte Tomičić bila Paula Vavroch rođ. Pečornik. Nisam uspio istražiti okolnosti toga kumstva, odnosno je li se radilo o stvarnom ili tek formalnom kumstvu kakvih je u ono vrijeme u Međimurju bilo puno. Naime, bogatije obitelji su prihvaćale kumstvo nad siromašnom djecom, a primjerice, gotovo sva romska djeca imala su za kumove osobe izvan romskih naselja.

Zar ste bili na dvorištu?

Dvorište je bilo otvoreno pa smo izlazili na njega, ali kapija je bila zatvorena. Sama sinagoga bila je dupkom puna.

Jeste li možda i spavali pod vedrim nebom u dvorištu?

Spavali smo na klupama u sinagogi dvije noći. Druge noći ja sam već legla pred oltar. To je bila prva probdjevna noć u mom životu.

Jesu li vas čuvali Mađari ili Nijemci?

Čuvali su nas mađarski žandari, uglavnom. Njemački časnici su se lijepo uselili u moj stan. Sve su zapušili, uvalili se u naše fotelje i uživali u ljepoti.

Jesu li vam stanovnici Čakovca nudili hranu ili drugu vrstu pomoći dok ste išli na vlak?

Nije nitko došao, nismo dobili čak ni kruh. Nekima od nas su dobacivali dok smo prolazili Nazorovom. Ja sam jedva mogla nositi svoj kofer.

Znači, bilo je i ljudi koji su vas vrijeđali?

Da, bilo je i takvih. To mi je bilo već kao u snu nakon dvije probdjevne noći. Dobro se sjećam pojedinaca.

Sjećate li se i imena?

Ne. Mene osobno nisu vrijeđali. Bilo je povika: „Tako vam treba.” Ali puno ljudi je došlo mahati na vlak, a drugi koji su se tamo slučajno zatekli, okretali su glavu očajno. Kod paromlina sam vidjela ženu koja nam je dolazila pomagati kod velikih spremanja, i vidjela sam kako je očajna okrenula pogled. Ja sam već onda bila kratkovidna, tako da nisam dobro ni vidjela ostale reakcije niti sam bila raspoložena gledati ih.

Onda su vas vodili prema Nagykanizsi?

Da, ukrcali su nas na vagone.

Sve u jedan vlak?

Da.

Koliko vas je bilo u jednom vagonu?

To su bili stočni teretni vagoni. Nije bilo najgore, kao u nekim transportima gdje ih je ulazilo po 90, npr. iz Budimpešte. Mislim 50 nas je u vagonu bilo sigurno. Imali smo relativno malo prostora i u getu u Nagykanizsi. Do Nagykasnize nije nitko umro, to je bilo svega dva-tri sata.

A u sinagogi isto nitko nije umro?

Ne⁵¹.

Kad ste došli u Nagykanizsu što je onda bilo?

Onda smo se iskricali i otišli u Školu za privredu, blizu kolodvora. Tamo su prvi put žandari bili jako okrutni. Ja sam išla presporo, a žandar me tako gurnuo da sam skoro pala. Bili smo smješteni u razrede, u svakome oko pedesetak ljudi. One žene i muškarci koji su bili sposobni za rad već su drugoga dana otišle u Auschwitz⁵², a ostali i djeca do 15 godina su ostali. Ja sam imala već punih 16, ali sam pre-spavala u podrumu. Bila sam jako iscrpljena.

Koliko dugo ste ostali u Nagykanizsi?

Tri tjedna. 17. svibnja 1944. smo krenuli u Auschwitz. Ukrcali su nas u vagone, i onda smo četiri dana putovali noć i dan⁵³. Stajali smo u Szombathelyju⁵⁴ i Sárváru gdje smo ispraznili i kante koje su nam služile umjesto WC-a. Kasnije sam saznala da su Židovi bili zatvoreni u tvornici zamjenske kave i da je među njima bio i moj tata. I njih su priključili našoj kompoziciji u Sárváru. Ne znam uopće preko koga sam to saznala.

Bili ste u istom vlaku s ocem, a da to niste ni znali?

Nisam znala. Dovedi su nas istog dana u Auschwitz. Istog jutra istim vlakom.

Je li bilo mrtvih u tom vlaku?

O, da.

⁵¹ Prvi smrtni slučajevi među Židovima zabilježeni su tijekom boravka u Nagykanizsi. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 50. Zsigmond Weisz iz Lendave, primjerice, počinio je samoubojstvo. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 88.

⁵² Radilo se o skupini od oko 800 osoba, koja je transportirana 28. travnja 1944. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 49. Međutim, s ovom tvrdnjom je u načelnoj koliziji svjedočenje Elizabete Fürst, inače osobne prijateljice Eve Schwarz. Navedena svjedokinja tvrdi da je prvi transport iz Nagykanizse krenuo tek 1. svibnja 1944. i to pravo u plinsku komoru! Elizabeta Fürst je, slično kao i Eva Schwarz, slučajno izbjegla taj transport i tako ostala živa. Obzirom da su prekmurski i međimurski Židovi sasvim sigurno prebačeni u Nagykanizsu 28. travnja 1944., onda se čini da u L. Németh i Z. Paksi ipak pogriješili u datiranju prve željezničke kompozicije upućene u Auschwitz. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 85.

⁵³ Put je trajao izrazito dugo obzirom da se radilo o distanci od približno 700 km.

⁵⁴ Navodi se da je u Szombathelyju tom prilikom popisano 1217 osoba iz vlaka. Kompozicija je nastavila put u Sárvár, potom Sopron i Beč. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 50. Eva Schwarz ne sjeća se prolaska kroz Beč.

Dosta?

Dosta.

Djeca, starci?

Starci. Bila je jedna jako stara i jako bolesna žena koja je umrla u mom vagonu. U vagonu je bio težak zrak, a mi mlađi i jači smo se nekako dogurali do malenoga prozora⁵⁵.

Je li bilo vruće?

Bilo je i vruće.

I što ste s tim mrtvima iz vagona radili?

Ulazili su žandari i bacili ih van.

Kad ste došli u Auschwitz, što onda?

Onda smo sišli i sastali se s Mengeleom⁵⁶. Muškarci posebno, starci i djeca posebno. Uspjeli smo kontaktirati neke Poljake koji su dovikivali mlađim dečkima: „Ti imaš 16 godina.” Mom bratiću po mami tako se dogodilo. Navršio je tek 14 godina, ali bio je jak, visok dečko. On se predstavio jednom Poljaku kao četrnaestogodišnjak, a on mu je rekao: „Imaš 16!” Bratić je ponovio da ima 14, a onda ga je Poljak ošamario i ponovio: „Ti imaš 16!”. I tako mu je spasio život⁵⁷. Tako i Kertész⁵⁸ piše, ne? To ste valjda čitali? Ali, gledali su uglavnom tko je sposoban za rad. Išli smo na teški rad.

Kako se zvao vaš bratić?

Bratić se zvao Peter Papp, sin moga ujaka. Kasnije je otišao u Australiju i postao čuveni liječnik. Nedavno je umro.

Jeste li vidjeli Mengelea?

Da, jesam.

⁵⁵ Elizabeta Fürst sjeća se da je u vlaku umro stariji gospodin Béla Brünner iz Lendave. Navodi i da putnici nisu dobijali hranu i vodu osim one koju su ponijeli i da su bili jako prestrašeni. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 85.

⁵⁶ Josef Mengele (1911.-1979.), njemački nacist, liječnik koji je zbog svojih zločinačkih pokusa i sudjelovanja u selekcijama logoraša stekao nadimak „Anđeo smrti”. Nikada nije osuđen niti se pokajao za svoja zlodjela. Umro je u Brazilu.

⁵⁷ Na potpuno identičan način spašen je i Tamás Berthold Schwarz iz Lendave, tada dvanaestogodišnjak, a vjerojatno i slavni filmski producent Branko Lustig, iste dobi u istom transportu. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 88.

⁵⁸ Imre Kertész (r. 1929.), mađarski književnik nobelovac, opisuje svoja iskustva u logoru Auschwitz u romanu „Čovjek bez sudbine”.

Kako je izgledao?

Bio je zgodan.

I što vas je pitao?

Ja sam bila sa Verom Leitner, ona je od dvanaeste godine imala dječju paralizu, s njom sam bila jako dobra. Vera i ja smo se u getu u Nagykanizsi strašno sprijateljile, kao prave šiparice. Svugdje sam gurala njezina kolica zajedno s njezinom mamom Margitom kad smo sišli s vagona. Bila je prekrasna djevojka ta moja prijateljica u transportu. Verina mama me uzela pod okrilje jer sam bila sama i nisam skoro ništa imala. Naivno sam skuhala četrnaest jaja i ponijela sa sobom da bih to imala dva tjedna. Vera je pri dolasku u Auschwitz rekla da će nas rastaviti, a ja sam odlučila da ću se Mengeleu predstaviti kao Eva Schwarz iz Čakovca i reći mu da nas dvije želimo ostatu zajedno. Kad smo se susreli Mengele mi se obratio na njemačkom i rekao da ova (tj. ja) zgodna djevojčica ide desno. To je značilo život. Lijevo je značilo plinsku komoru, ali u tom trenutku nisam više ni o čemu mogla razmišljati, jer sam se silno uplašila radi tog izraza „zgodna djevojka”. Naime, čula sam da djevojke prepuštaju vojnicima na raspolaganje, pa nisam više ništa rekla, poljubila sam Veru i otišla desno. Ovakve rastanke inače su pomagali vojnici i logoraši u njihovoj službi koji su nam govorili: „Srest ćete se navečer!” kako bi spriječili paniku.

Nije li kontakt sa Židovkama za njemačke vojnike predstavljao rasni tj. zakonski prijestup?

Ne, takvog zlostavljanja je bilo. Lijepe djevojke su služile njemačkim vojnicima.

Vidjeli ste Mengelea ponovno?

Još jednom dok su nam oduzimali sve što smo donijeli: čak i odjeću i hranu. Pošto su nas svukli do gole kože, umjesto naše odjeće dobile smo sive haljine tj. prugaste uniforme. Još uvijek čeznem za svojim novim proljetnim kaputom koji su mi uzeli u Auschwitzu.

Jesu li vas pri oduzimanju odjeće i ošišali?

Da, u potpunosti, Možete misliti na što smo ličile.

Jeste li kad čuli za Auschwitz prije nego što ste došli tamo?

Jesam, moj tata je sve na svijetu znao, bio je kao leksikon, niste ga

mogli ništa pitati, a da on to ne bi znao, zvao ga je Oświęcim. Sviđala mi se ta riječ zbog svoje mekoće. Međutim, otac nije znao istinu o strahotama ovoga mjesta.

Jeste li znali da je to logor smrti?

Ne. Jednostavno nismo vjerovali, čak ni kad smo bili tamo.

Koliko je Auschwitz bio veliki logor?

On je bio ogroman, dokle god su mi oči dopirale svuda je bio logor.

U kojem sektoru Auschwitzta ste bili?

U sektoru A.

Kako su izgledale nastambe u koje ste smješteni?

Izgledale su kao štale za svinje. Imale su krevete na tri kata, ali samo daske. Imali su sreću koji su bili na trećem katu.

Zašto?

Tamo su se mogli ispraviti, a oni u sredini nisu mogli ni van ni unutra. Ja sam bila na trećem katu. Šesnaest nas je bilo na tako malom prostoru. Sjećam se da je jednu ženu jako svrbila noga, pa se češala o druge zatvorenice.

A kako ste se kupali?

Nikako. To je bio užas.

Kakav je bio toalet?

Toalet su predstavljale nekakve velike rupe.

Jeste li bili ušljivi?

Da, uši su se praktički dobijale s logoraškim uniformama. Nisam se riješila ušiju sve dok se nisam vratila u Budimpeštu, nakon rata. Toliko me je znalo svrbjeti po cijelom tijelu da sam jednom prilikom izjavila da žalim što nisam završila u plinskoj komori.

Znači, znali ste za plinske komore već tada?

Pričalo se o njima, ali nisam ih bila svjesna.

Kad ste ušli u logor jesu li vas tetovirali?

Moju grupu ne jer smo bili u A logoru, što je značilo da idemo raditi. Prvi transport koji je išao ispred nas iz Nagykanizse oni su tetovirani. Oni su 2. ili 3. svibnja već otišli u Auschwitz, a ja sam to

prespavala, jer su djeca iznad 15 godina trebala ići s prvom grupom. Bila sam u podrumu jedne škole u Nagykánizsi.

I koliko ste dugo ostali u Auschwitzu?

Šest tjedana.

Što ste radili tamo?

Izlazila sam na Appel. Poznate taj izraz? To vam je kad se stoji u pet redova dan i noć bez veze i onda se uđe u baraku⁵⁹. U tri sata ujutro su nas SS-ovke postrojile, pa provjeravale jesmo li svi na broju. Ako je recimo netko umro tijekom noći, ili tamo stojeći u redu, onda su ga druge žene držale da ne padne. Jeste li čitali Nyiszlijevu knjigu? Možete pročitati u jednom potezu i saznati više o tome.⁶⁰

Vi niste ništa radili u tih pet tjedana. Nikakve poslove?

Par puta su nas vodili da lomimo kamenje po suncu, po žegi. Kamenje smo razbijali samo da se mučimo. I samo su nam jednom dopustili da idemo piti vodu, a ta voda nije bila baš ukusna- bila je žuta, gadna, prljava voda.

Što ste jeli?

Dobili smo strašne juhe s bromom, kako se ne bismo bunili i kako nam ne bi radili ženski hormoni. Logoraši-sluge su nam davali komadić kruha, a rijetki sretnici su dobivali deblji komad. Isprva u Auschwitzu nismo htjeli jesti hranu, jer nam je bila odvratna, ali smo vremenom bili primorani. Vodu smo pili iz pumpe, kao na ulici⁶¹.

Bili ste gladni?

Da, a naročito žedni.

Što vam je osobno najviše nedostajalo?

Neki uobičajeni predmeti, recimo maramice. Po dolasku sam tri

⁵⁹ Elizabeta Fürst navodi da su se na postrojavanjima ujutro i navečer smrzavali, a po danu im je bilo vruće. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 86.

⁶⁰ NYISZLI Miklós, U službi doktora Mengelea, Zagreb, 1981.

⁶¹ Prema svjedočenju Elizabete Fürst za doručak su dobivali „crnu vodu”, koja je trebala predstavljati kavu, komad kruha tanak kao papir s komadićem salame ili margarina, a popodne tanjur juhe koju su skuhalo od repe ili krumpirove olupine. Dodavanje broma u hranu ih je učinilo potpuno apatičnima. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 86. Inače, tipično zdravstveno stanje logorašica u Auschwitzu opisano je na sljedeći način: zbog nedostatka bjelančevina noge su im bile teške poput olova, a zbog pomanjkanja masti tijelo bi im se nadulo, Slijedio bi izostanak menstruacije, a posljedice bi bile nervoza, glavobolja i često krvarenje iz nosa. Nedostatak vitamina B prouzročio je stalnu pospanost i zaboravljivost. NYISZLI Miklós, 1981., 78.

dana bez prestanka plakala, ne toliko za tatom jer sam se pouzdala u njegovu mudrost i dobru kondiciju, nego radi Vere. Nije bilo maramica kojima bi obrisala suze, iako vam zvuči čudno, jedna maramica bi mi tada jako puno značila, a nitko je nije imao, pa sam postupno rastrgala svoj kombinezon. Dodatno me prvu večer u baraci uznemirila jedna Grkinja, Tereska. Ona je tamo već bila više godina i bila je već suluda. Ona mi je rekla: „Vidiš onaj oganj iz dimnjaka? Tamo gori tvoja majka”. Rekla mi je to na njemačkom: „Dort brennt deine Mutter.” Moja majka više nije bila živa, ali to me je uznemirilo, da bi me zatim potpuno užasnula pomisao da je slatkast „miris” koji je do nas dopirao ustvari potjecao od spaljenih ljudskih tijela. Ipak, postojale su i žene koje su nas hrabrile i širile optimizam da ćemo doživjeti svršetak rata, da ćemo se vratiti kući i da ćemo naći članove obitelji. Bila je jedna jako draga i vesela gospođa tamo u logoru koja nas je uvijek bodrila. Bila je po naravi optimist, ali kada je došla kući saznala je da su njezina djevojčica i muž bili ubijeni. Tek tada se konačno slomila i počinila samoubojstvo.

Hrabrila je druge da izdrže, a na kraju nju samu nije imao tko ohrabriti. Ostanimo još malo u barakama Auschwitza. Jesu li ljudi u tom logoru umirali i po sobama?

Jesu. Bilo je i trudnica. Njih su selektirali, nekuda otpremali i nikada se više nisu vratile. Sjedila je pored mene jedna Kanižanka, ona je imala dijete od dva tjedna otprilike, imala je tako groznu nesreću da su joj se upalile dojke, pa nije mogla dojiti. Njezina muka bila je strašna i ona je kasnije umrla.

Kako ste vi to podnosili? Toliku smrt oko sebe, od vlaka do logorske sobe?

Samo upornošću. Još i danas znam govoriti kao i onda: „Ne ide mi u glavu, to ne može biti istina.”

Poslije šest tjedana Auschwitza kamo ste otišli?

Nekoliko puta su nas odveli na kupanje, mi smo to jedva čekali, zar ne? Jednom prilikom smo po pedesetero ulazili u sobu s tuševima na stropu. Jedna grupa je već otišla unutra, a ja sam govorila kako sam se uželjela tog kupanja, bila sam druga, treća na redu u sljedećoj grupi, ali najednom nas je zaustavio jedan alarm i došla je zapovijed: „Svi natrag!” Došao je nalog da neka velika tvornica iz Gelsenkirchena

treba radnu snagu. Tada nisam znala da sam tog trenutka izbjegla smrt. Ispostavilo se kasnije kako je prvih pedeset, među kojima ja nisam bila izabrana, bilo ubijeno jer nisu otišli na kupku, već u plinsku komoru. Osobe iz prve grupe na tuširanju više nikada nismo sreli, ni tada ni kasnije. Onda su među nama napravili ponovnu selekciju da odrede tko je još tako jak da može ići raditi i onda smo otišli u tu tvornicu. Vozili smo se do tamo tri dana⁶². Ležale smo na tvrdom podu vagona, a dok smo spavale obrijane glave su nam se tresle i udarale tijekom vožnje.

Kakva je vrsta logora za vas bila pokraj te tvornice?

Tvornica se nalazila u pokrajini Ruhr u sjevernoj Njemačkoj, kod Essena, navodno u vlasništvu Rudolfa Hessa, Hitlerovog zamjenika. To je bila tvornica sintetičkog benzina. Tamo smo uklanjali ruševine. Strašno težak posao. Znam da mi se ruka raširila od vađenja i nošenja cigli. Naša jedinica nije bila dugo u pogonu jer su tvornicu i logor između 11. i 13. rujna 1944. bombardirali Englezi. Naš logor su napali vjerojatno zato jer smo imali sive haljine i vojničke šatore, velike, masivne, za četiri stotina osoba po šatoru. Tvornica je bila na polju i prilikom napada svi su pobjegli van na livadu, a oni su nas odozgo smatrali vojnicima i pucali su na nas. Jedna Čakovčanka je bila ozlijeđena, nisam ni znala, samo sam navečer vidjela da krvari, Edita Fischer, našla sam je s rasparanim trbuhom. Ona je išla sa mnom u razred u Trgovačku školu, a tamo je umrla, zajedno s oko tri stotine drugih logoraša.

Jeste li nastavili raščišćavati ruševine?

Ne. Odveli su nas u Tiringiju u logor gradića Sömmerda, izdvojeni pogon koncentracijskog logora Buchenwald, gdje smo stigli 19. rujna 1944. To nam je bio najbolji logor, tamo smo radili mitraljeze i streljivo za mitraljeze. Tvornica se zvala „Rheinmetall Borsig“.

Što je bilo dobro u tom logoru?

Tamo su bili dobri slamnati ležaji na tri kata. Svatko je imao jedan ležaj, hrana je bila nešto bolja, rad je bio čistiji. Zimi je bilo do -25, ali barake su bile čvrste, ložilo se i dobili smo zimske kapute. Tu

⁶² Ukoliko procjenu od šest tjedana boravka u Auschwitzu prihvatimo kao preciznu, Eva Schwarz napustila je Auschwitz negdje na samom početku srpnja 1944. godine. Inače, od Auschwitzta do Gelsenkirchena prilično je veća udaljenost nego od Nagykanizse do Auschwitzta i iznosi oko 1030 km.

smo već imali dobre toalete, kabine, doduše, bez vrata. Žeđ nas nije toliko mučila jer smo zimi pili snijeg. Nije bilo stalnog straha od smrti. Bilo je ljudskije. Poslovođa naše smjene bio je jedan majstor, Karl Stange, taj je bio jako pošten, dopuštao je spavanje izvan radne smjene, a jednom me je uhvatio da spavam i na poslu, ali nije me kaznio. Inače, imali smo i noćnu smjenu, odnosno radili smo u dvije smjene po 12 sati. I drugo njemačko osoblje bilo je korektno. Jedna gospođa Anni dala mi je kruh s maslacem, a gospođa Marta mi je poklonila cipele.

Kad ste doznali da će Njemačka izgubiti rat?

Već 7. lipnja 1944. smo znali da su Amerikanci došli u Normandiju i od tada smo se nadali slobodi kao „ludi”. Ja sam jednom u Auschwitzu rekla da moram ostati živa samo da saznam kako ću se iz ovoga „iskobeljati”.

Tko vas je i kako oslobodio?

Oslobođeni smo blizu Erfurta i Weimara, dok smo se povlačili pred Amerikancima. Nijemci su nas 8. travnja 1945. prisilili da hodamo prema istoku, a jedina hrana nam je bila trava. U velikoj bici Amerikanci su nas oslobodili na cesti. Bilo je bombardiranje i sa zemlje i iz zraka, ali imali smo samo jednu mrtvu. Bilo je mnogo oslobođenih Židova⁶³ i Amerikanci su jecali kad su nas ugledali, kao i mnogi od nas⁶⁴.

Kako je izgledala ta bitka u kojoj ste oslobođeni?

Nijemci su se nalazili u okruženju Amerikanaca, a mi smo bile okružene Nijemcima. Sve je grmjelo od pucnjave, a ja sam brinula kako da sačuvam svoju posudu za hranu i komadić prljave repe koji sam nosila sa sobom. U jednom trenutku sam u smrtnom strahu pitala gospođu Elizabetu Bartoš: „Teta Bözsi, što će se sada dogoditi?”,

⁶³ Identični put kao i Eva Schwarz prošle su iz Elizabeta Fürst i Margit Szántó iz Lendave, od Čakovca sve do Sömmerda. U odvojenom svjedočenju Elizabeta Fürst potvrđuje sve činjenične navode iz svjedočenja Eve Schwarz. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997., 86-87.

⁶⁴ Eva Schwarz je na poziv gradonačelnika Sömmerda Wolfganga Floegela 2003. primljena kao počasni gost u gradskoj skupštini gdje su joj se ispričali u ime njemačkog naroda. Tom prilikom dala je i intervju za „Sömmerdaer Allgemeine” gdje su se mogli saznati i brojni drugi detalji o njezinom boravku u tamošnjem logoru. Tako saznajemo da su s Evom bile ukupno 1293 Židovke s teritorija ratne Mađarske, a da je ona sama nosila broj 12580. Barake logorašica su se nalazile u ulici Pestalozzi, a u gradu se nalazi i više spomen ploča koje podsjećaju na njihovu tragediju. Više podataka u *Hakol*, Židovska općina Zagreb, br. 79, 24-25.

Jedina imovina Eve Schwarz pri oslobođenju iz logora bila je ova posuda

a ona mi je surovo odgovorila: „Za svaki slučaj pojedi svoju repu!”. U tom trenutku počela sam se smijati, iako se gospođa Bartoš nije šalila jer je bila uvjerena da nećemo preživjeti. Tako me osjećaj za humor nije napustio čak ni u toj situaciji. Na kraju je poginula samo jedna djevojka, Lucija Pritsch, od pogotka metkom u glavu. Ona je bila jedina logorašica s kojom je bila i njezina majka, a u samom trenutku oslobođenja morala je svjedočiti smrti vlastite kćeri.

Koji je dan bio kada ste oslobođeni?

13. travnja 1945. Bila sam teška trideset jedan kilogram, a da bih mogla nositi svoju „rajnglu” morala sam se laktovima nasloniti na kukove. U tu posudu smo dobivali i hranu i vodu. Uz posudu sam dobila i žlicu i vilicu u logoru. Ponijela sam ju sa sobom i imam ju i danas.

Od kuda ste ju nosili?

Od radnog logora Gelsenkirchen.

Što se dešavalo kad ste oslobođeni?

Od Amerikanaca smo dobili lijepe tkanine za haljine, čokolade, to je bilo iz njihovih skladišta. Imali su velike kutije u kojima je bilo svega, od slanine do konzervi, čokolada, cigareta i još koječega. Kad

smo oslobođeni Amerikanci su nas snabdjeli s jako puno hrane. S njima smo pričekali primirje od 8. svibnja 1945. Tih nekoliko tjedana smo uživali. Pljačkali smo dućane. Bilo nam je dopušteno otići u njemačke dućane, u većem gradu Glauchau tamo u blizini. Nabavljala sam papir salvete, ako se dobro sjećam. Ništa drugo nisam uzimala, kao praktična djevojka, oh! Druge žene su uzimale suknje ili materijal za šivanje. Jedan me je vojnik tada htio i oženiti. Onda sam već bila stara gotovo punih 18 godina i on me htio povesti u Ameriku.

Zašto niste otišli?

Sada, naknadno, znam da sam to trebala prihvatiti, ali u ono vrijeme sam se nadala da će se tata vratiti, a židovska zajednica u Čakovcu bila bi ponovno organizirana.

Čije ste vojske vidjeli tijekom rata osim njemačke, mađarske i američke?

Jugoslavenske oficire.

Koji su, po Vama, bili najopasniji vojnici u Drugom svjetskom ratu?

Kako koji. U Mađarskoj žandari.

Opišite mi malo te mađarske žandare? Kako su se ponašali?

Grdo. Naročito kad smo bili odvedeni. Uživali su u pljački. Naša sluškinja je imala za simpatiju jednoga mađarskog vojnika koji je dolazio noću. Puno toga nam je ona uzela iz stana. Jedanput me je potražila, kod tete, poslije rata i htjela mi vratiti tepih koji uopće nije bio naš.

Pričali ste mi o nekim njilašima, ali u vrijeme dok ste boravili u Čakovcu njilaši nisu bili na vlasti?

Da, oni su došli na vlast tek 15. listopada 1944⁶⁵. Odlazak u Auschwitz je na neki način možda predstavljao i sreću za nas, jer su u vrijeme njilaške vlasti Židove često ubijali na mjestu na najokrutnije načine. Ali, njilaši su politički djelovali cijelo vrijeme rata. Čak je i čakovečki Židov Henrik Halász postao pravi divlji njilaš. On je radio u paromlinu.

To je zbilja van pameti.

Da, Hálásza je jedne zime ubio led koji je pao s krova i ljudi su ko-

⁶⁵ Toga dana je regent Miklós Horthy objavio kapitulaciju Mađarske, zbog čega su ga Nijemci isti dan smijenili.

mentirali da je to Božja kazna. Kasnije su mu žena i kći deportirane u Auschwitz, a obje su preživjele logor iako je žena bila invalid bez bubrega⁶⁶.

Kuda ste krenuli kad je objavljen kraj rata?

Otišla sam u Budimpeštu, obučena u jedan kaputić hitlerjugend odore i sa svojom posudom. Nisam imala nikakvu drugu imovinu. Organizirano smo došli iz više logora. Putovali smo oko tri do četiri dana, a u Budimpeštu sam stigla 1. lipnja 1945. Tu su me zadržali teta i njezin muž. Između ostalog, bila sam još vrlo slaba, a jedva sam imala snage hodati pješice po velikome gradu i tražiti svoju rodbinu. Ipak, tu sam našla tetu, baku, jednoga strica i još neke rođake. Nadala sam se da će se pojaviti i moj otac koji je bio u vrlo dobroj kondiciji i živio vrlo pametno i razborito. Svaki dan je šetao alejom do Svetog Jurja, potom bi došao kući, gdje mu je bio ured i počeo primati stranke. Teta koja me primila u Budimpešti nakon rata, bila je najmlađa sestra moje majke. Imala sam ukupno trideset šestero ujaka, ujni, stričeva i teta, koji su za vrijeme rata uglavnom ubijeni.

Kad ste došli 1945. u Mađarsku, kako ste doživljavali komuniste? Kao osloboditelje ili nove osvajače?

Kao osloboditelje.

Niste tada znali da je otac mrtav?

To je bilo zanimljivo. U Budimpešti su nas bivše logoraše prepoznavali po kratkim „frizurama”, tako da se po izgledu odmah znalo otkuda dolazimo. U tramvaju sam srela jednoga gospodina, bivšeg logoraša, koji me je oslovio, a tih dana uvijek smo se prvo međusobno upitali je li tko vidio nekoga od nestalih. Taj neznamac mi je govorio o čovjeku koji je ličio na mog oca i sve je štimalo. Po njegovom opisu ispalo je da je moj tata oslobođen u Buchenwaldu.

Zašto se niste vratili u Čakovec?

Zato što sam odsjela kod tete koju sam našla živu i koja me zadržala i što sam srela onog čovjeka u tramvaju. Bila sam uvjerena da će se tata vratiti preko Budimpešte. A kad sam još saznala od jedne Ča-

⁶⁶ Brat Henrika Hálasza, Ferdinand, prezivao se Hirschsohn do 1911. kad je promijenio prezime. Smrtno je stradao u Auschwitzu zajedno sa suprugom Olgom i sinom Ladislavom. Henrik je također promijenio prezime u Hálasz 1927. godine, a 1941. se i pokrstitio. Bio je skladištar u čakovečkom paromlinu do veljače 1942. kad ga je ubio smrznuti snijeg koji je pao s krova kuće.

kovčanke koja je u Budimpešti bila udata, da su srušili sinagogu, baš 21. svibnja⁶⁷ kad smo mi stigli u Auschwitz, to je naš službeni spomendan istrebljenja, a čitav život moj prozor dnevne sobe gledao je na sinagogu, rekla sam: „Definitivno ne idem više natrag.” Unatoč svemu, nisam mogla zaboraviti Čakovec i žudila sam za njim.

Kako ste saznali da je Vaš otac mrtav?⁶⁸

Čekala sam ga 14 godina. Tada, 1959. godine u Budimpeštu je došao Franjo Balkanyi, moj prijatelj iz Čakovca. On je tada bio na visokoj funkciji na Dunavskoj komisiji. Potajno smo se sreli, onda nismo bili u osobito dobrim odnosima s Jugoslavijom. Ja sam mu rekla da je tata imao sreću, da je preživio, da nije završio na onako strašan način u plinu, ali ovaj prijatelj mi je rekao: „Ne, Evice, tvoj tata je otišao lijevo. Svojim očima sam to vidio.” To mi je jako žalosno saopćio. Trebale su godine da shvatim da je tata na tako užasan način završio, u plinskoj komori, ali u tom trenutku mi je nakon dugih godina čekanja ipak odlanulo. Bolje da je odmah umro nego da se patio dalje u Auschwitzu. I ne bih sad htjela plakati, posebno ako me ova vaša naprava i dalje snima.

Teško vam je govoriti o Holokaustu?

Da, dugo godina me nisu mogli nagovoriti da govorim o Holokaustu, ali na kraju sam ipak shvatila da moram.

Jeste li što naslijedili od svoje obitelji?

Sve nam je oteto.

⁶⁷ Ovaj datum je pogrešan, ali je njegova uporaba vrlo raširena zahvaljujući tome što ga je objavio i Tibor GRÜNWALD u knjizi *Povijest i propast jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec*, Tel Aviv, 1977. Za točan datum vidi KOLARIĆ Juraj. 2007., 85. Ono što je, međutim, izvjesno jest da su za rušenje čakovečke sinagoge bili odgovorni i domaći ljudi, a ne samo okupatorske vlasti. Naime, nije postojao plan sustavnog rušenja židovskih vjerskih zgrada, pa primjerice u nedalekoj Lendavi sinagoga stoji još i danas na svom mjestu. Pod čakovečku sinagogu već 1942. godine podmetnuta je bomba, a o tome su vlasti provodile i službenu istragu. Iako je točno da je njilaški ministar unutarnjih poslova svojom Zapovijedi br. 4098/1945. odredio da se čakovečka sinagoga sruši, on je ustvari samo potvrdio postojeće stanje. Posve je sigurno da je još tijekom ljeta i jeseni 1944. sinagoga rušena. Sumnjalo se da je nalagodavac rušenja bio Oto Pečornik, koji je, između ostalog, nadzirao pljenidbu židovske imovine, a bio je i prvi susjed Židovske općine, pa bi općenito bilo neobično da je cijeli postupak pasivno promatrao. Vidi HDA, 306, Komisija za ratne zločine za grad i kotar Čakovec, 46/1945. Ipak, čini se da vanjski židovi sinagoge nisu bili srušeni sve do kraja rata. KALŠAN Vladimir 2006., 138. O samom miniranju sinagoge Eva Schwarz je izjavila: „U ljeto 1942. ili 1943. eksplodirala je bomba ukopana u desnom kutu sinagoge, koja je nanijela veliku štetu na desnom stubištu crkve i odjeći rabina-kantora smještenoj na njezinom dnu, u zgradi Crkvene općine koja se nalazila pored nje, u „zimskoj molitvenoj kući”, u stanu kućepazitelja i domara sinagoge, te su se razbila

Jeste li podnijeli zahtjev komunističkim vlastima da vam vrate imovinu?

Ja sam ostala u Mađarskoj i to nije bilo moguće. Nije nađen nikakav inventar. Iako znam da je napravljen, jer sam morala odgovarati na pitanja kad i kako i gdje ste nabavili tu skupocjenu sliku⁶⁹. To je bio mađarski upitnik. U onih pola sata koliko sam imala da se spremim nisam se sjetila pokupiti te račune.

Kad ste prvi put bili u Međimurju nakon 1945.?

1956.

Zašto baš onda?

Tenzije su počele popuštati, ali trebala sam vizu.

Nije li 1956. bila revolucija u Mađarskoj?

Ja sam bila u svibnju i lipnju, a revolucija je bila u listopadu.

I kako je bilo kad su 1956. Sovjeti došli u Budimpeštu?

Uh!

Bilo je ubijanja?

Itekako. Puno, puno mrtvih. Sadašnji političari, desničari, takoreći žive od toga. Puno literature o tome je sada došlo na svjetlo. Uloga Rákosisija⁷⁰, Kádára⁷¹, uloga Staljina. O tome mi ništa nismo znali, štoviše, te osobe su prikazivane kao idoli.

Opišite svoj boravak u Međimurju 1956.

Došla sam u Međimurje čim se moglo, ali teško sam dobila vizu,

sva prozorska okna u krugu od 300 metara. Kućepaziteljeva mala beba ozlijeđena je po licu. Ja sam možda četvrt sata ranije otišla kući upravo s tog ugla, gdje sam razgovarala s dvojicom prijatelja. (...) Zbog eksplozije je u stubištu otpala velika količina žbuke. Nakon tog događaja su Židovi muškarci, a među njima i moj otac, mjesecima obilazili sinagogu u noćnim patrolama. Ne znam je li policijska ili vojna istraga otkrila bilo što." NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 323.

⁶⁸ Dr. Ljudevit Schwarz službeno je proglašen umrlim rješenjem Gradskog narodnog odbora Čakovec br. 210/47. od 9.1.1947

⁶⁹ Da su umjetnine iz Čakovca doista popisane svjedoči dokument objavljen u NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004., 510-511. Iz njega saznajemo da su umjetnine ujesen 1944. trebale biti prebačene u Keszthely, a što je još važnije da su one bile „ogromne vrijednosti”, uključujući primjerice intarzijski namještaj iz 18. stoljeća s grofovskih imanja.

⁷⁰ Mátyás Rákosi (1892. - 1971), mađarski političar, na vodećim funkcijama u državi od 1945. do 1956. godine.

⁷¹ János Kádár (1912. - 1989.), vođa mađarskih komunista od 1956. do 1988. godine. Zanimljivost je da je rođen u Rijeci.

Dr. Ladislav
Schwarz uoči
Drugoga svjetskog
rata

Panorama Čakovca s vrha crkve sv. Nikole nastala 1957. godine.

Najviša kuća na kraju ulice lijevo zgrada je Židovske općine u kojoj je obitelj Schwarz imala stan.

Izvor: Ministarstvo kulture RH

trebalo je ne znam koliko dozvola, ustvari molbi i pravih prosjačenja. Mjesecima sam se pripremala na put. Na granici me čekala delegacija. Elizabeta Bartoš prva je viknula: „Eva, Eva!” U Čakovcu sam posjetila svoj bivši stan. Bilo je čudno posjetiti taj stan i hodati po stubištu hodnika gore na kat. Prilikom posjeta sam često šetala ulicama Čakovca, a jedanput me na trgu preko crkve oslovio jedan gospodin, seljak iz Buzovca, i pitao me jesam li ja kćer doktora Schwarzza. I taj gospodin počne plakati, pa kaže: „Kako je vaš otac bio dobar čovjek. Takav čovjek nije zavrijedio da tako završi.” Ispričao je kako ga je Ljudevit Schwarz u parnici branio potpuno besplatno jer je znao da je on siromašan. Ali, on je sada već bio u dobrom materijalnom stanju i htio mi se odužiti tako da mi daje drvo i ugljen za zimu svake godine. Odgovorila sam mu da živim u Budimpešti, ali da taj poklon može dati gospođi Elizabeti Bartoš rođ. Weiss koja se u logoru uvijek brinula za mene i možda bez njezine pomoći ne bih ostala živa. Ta gospođa bila je prijateljica moje mame i vrlo energična osoba. Bila je udovica iz Prvoga svjetskoga rata, a bila je udana samo dva tjedna. Suprug Mór Bartos poginuo je odmah 1914. Brat Elizabete zvao se Bela Weiss, također je preživio rat. Tako je ovim dogovorom Elizabeta Bartoš godinama bila opskrbljena gorivom za zimu. Gospođa Bartoš radila je u paromlinu, a posljedice svoje životne tragedije je poprilično platila živcima. Međutim, bila je jako dobra osoba i duša.

Biste li se nakon rata nekome osvetili?

Ja? Ne, ne.

Jeste li nekoga mrzili?

Jesam, jesam, još i sada mrzim.

Koga?

Recimo, jednog muškog, počivao u nemiru. Ali to je bilo već poslije rata.

Je li neki čovjek u Čakovcu ostao slobodan, a trebao je biti osuđen po Vašem mišljenju?

Ne znam tko je sve ostao slobodan, ali znam neke koji su radili za njilaše.

Rekli ste mi da su neke ljude vješali? Tko je koga vješao i kad?

Suđeno im je nakon rata. Juraniću i Soboštjanu⁷², to znam. Juranić

je bio otac moje kolegice Irene iz osnovne škole. Ona je bila jako dobra, pitoma. Mi smo imali jednu livadu tamo prema Svetom Jurju. To zemljište kupio je baš Soboštjan i on ga je kasnije prodao.

A Balkanyijev otac Ljudevit je bio u zatvoru kad se vratio iz Auschwitzta.

Zbog čega?

Tiskao je i uređivao novine Murakőz u početku mađarske okupacije. Tiskao je novine dok mu netko nije stavio bombu u tiskaru, valjda ustaše, pa je prestao, ali je ipak zbog toga nakon rata bio u zatvoru. Da, zato su Balkanyijevi i „kidnuli” kasnije u Izrael.

I sin je otišao u Izrael?

Da.

I Scheier Dragutin bi završio u zatvoru samo da je došao kući jer je u kinu prikazivao nacističke filmove.

Znam da je i Döring⁷³ strijeljan. On je bio jako zgodan dečko i našoj je sluškinji „hofirao” (ali ne Angeli).

Bez obzira na neke ružne uspomene, ostali ste trajno vezani uz Čakovec.

Čakovec mi silno nedostaje. Uvijek imam spremnu uštedevinu za put u Čakovec, osobito na komemoracije, kada odsjednem par dana u hotelu „Park”.

Jeste li se ikada vraćali u Auschwitz?

Bila sam ponovno u posjetu 1972. godine sa starom prijateljicom.

Od Njemačke ste nedavno dobili i simboličnu mirovinu kao odštetu za rad u logorima.

Da, 188 eura mjesečno. Nijemci se u zadnje vrijeme jako trude oko preživjelih logoraša⁷⁴.

⁷² Iako je točno da je Ivan Soboštjan osuđen 1945. godine, puno je značajnije bilo suđenje njegovom sinu i Nadinom bratu Vladimiru, koji je nakon rata kao gimnazijalac u Čakovcu pokušao organizirati pravi oružani otpor protiv komunista. Pod odjekom toga suđenja cijela obitelj Soboštjan postala je puno ozloglašenija nego za svoje djelovanje prije i u vrijeme Drugoga svjetskog rata, pa su svi njezini članovi zbog toga kasnije trajno napustili Međimurje.

⁷³ Dragutin Döring (1892.-1945.), član Petorice unutar Vijeća dvadesetorice, koje je odigralo jednu od ključnih uloga prilikom pripajanja Međimurja Mađarskoj 1941. godine.

⁷⁴ Uza svo poštovanje prema ovoj gesti treba napomenuti da bi povrat samo jedne ili dvaju umjetničkih slika oduzetih obitelji Schwarz od strane okupatorskih vlasti svojom vrijednošću nadmašio cjeloživotni iznos mirovine, a vjerojatno i cjelokupnu imovinu Eve Schwarz.

Što ste bili po zanimanju nakon oslobođenja?

Nisam se posebno zapošljavala jer nisam uspjela službeno steći ni maturu, usprkos trudu da nabavim dokaze o srednjoškolskom obrazovanju u Hrvatskoj, ali ono što nazivamo karijerom ostvarila sam kao tumač i prevoditelj. Znam njemački, francuski, mađarski i hrvatski. I međimurski.

A i to postoji?

Kak ne bi. Kuća se primjerice međimurski kaže hiža.

Kako objašnjavate da se niste udali? Imate li neki razlog?

Ne. Imala sam nekoliko udvarača, ali nikada se nismo usuglasili. Bila sam tužna do četrdesete radi djece, jer jako volim djecu i žao mi je što ih nisam imala. Kad sam dobila stan, imala sam 38 godina i bilo mi je jako lijepo kao nezavisnoj. Bila sam boemkinja. Tko bi izdržao da u subotu u noći pojedem nedjeljni ručak jer meni tako paše?!

Koji su vam najsretniji događaji u životu?

Puno sam sretnih trenutaka imala. Nesretna sam bila kad mi je mama oboljela i umrla, pa sam bila sretna s Mikijem. Bila sam sretna i kad sam teškom mukom dospjela u vanjsku službu u Njemačku, između 1960. i 1965. godine. Tamo sam konačno dobro naučila njemački jezik i lijepo zarađivala. To je bilo pet najboljih godina moga života, a nakon toga sam dobila i ovaj stan u kojem sad nas dvoje pričamo⁷⁵. Živjela sam dosta loše u podstanarstvu do 1960. godine. U Njemačkoj sam imala službeni stan, a ovdje je netko izvojevao s protekcijom da dobijem privatni. Kupila sam u Njemačkoj i auto marke Taunus i odvezla kući. Taj auto sam među prvima prodala.

Koliko biste godina sada imali da možete birati?

Da mogu imati 15 godina manje napravila bih neke popravke u stanu i naučila bih engleski, učila bih još jezike. Da mogu birati imala bih recimo dvije godine.

⁷⁵ Radi se o jednosobnom stanu.

Bojite li se smrti?

Uvijek sam se bojala smrti. Tek prošle godine, dok sam ležala u bolnici, spavala sam i tada mi se konačno učinilo da to nije tako strašno. U oporuci sam odredila da mi pepeo raznesu, a bilješka o mojem imenu već stoji na čakovečkom groblju, na grobu moje majke. Tamo je dr. Poljanić dao uklesati i ime moga oca.

Koja je vaša zaključna poruka u vezi Holokausta?

Upozorenje da nije lijepo sudjelovati u Holokaustu.

Kratko, jasno i - duhovito.

Da, to je neka vrsta mog crnog humora.

Jesam li Vas još nešto zaboravio pitati, a mislite da bi sad bilo važno reći?

Bilo je dosta temeljito. Sigurno imamo i nedovršenih pitanja iz mog osobnog života, ali recite Vi sad meni zašto ste tako duboko i u detalje išli razgovarati sa mnom?

Prvenstveno zbog potreba povijesne struke, ali i radi toga jer su moja baka i pradjed ubijeni u Jasenovcu pa imam osjećaj da je vaša priča na neizravan način i moja osobna.

Da, mnoge obitelji su stradale tijekom Drugoga svjetskog rata. Ali, meni se moja životna priča ne čini osobito zanimljivom za povijest.

Osobno sam izuzetno zadovoljan da smo zabilježili vašu životnu priču. Mislim da je važna i da će sasvim sigurno nadživjeti Vas, ali i mene. Stigli smo do kraja. Gospođo Eva, hvala Vam na razgovoru.

Hvala i Vama.⁷⁶

Grobница Iluš Schwarz na židovskom groblju u Mihovljanu. Na grobnici se nalazi spomen-natpis dra. Ljudevita Schwarz, a odnedavno i same Eve Schwarz, koja koja stoji pokraj spomenika.

⁷⁶ Eva Schwarz umrla je u Budimpešti 24. prosinca 2012.

Pogovor

Progon

Životni put Čakovčanke Eve Schwarz

Nezamislivi užas koji je pogodio Židove tijekom Drugoga svjetskog rata, kroz ispovijest Eve Schwarz, naše nedavno preminule sugrađanke, snažno prožima čitatelja i oživljuje dane strepnje kroz koje su u to doba prolazile stotine Čakovčana. Udobnost građanskoga života kojemu se kao mlada, imućna djevojka, neizmjereno radovala, preko noći biva zamijenjena, bez ikakve njezine krivnje, paklom pogroma. Kolona od preko šesto nedužnih ljudi, već osuđenih na smrt, kreće sa svojim zavežljajima ulicama Čakovca, uz pogrdna dobacivanja, prema Željezničkom kolodvoru, i dalje, prema plinskim komorama Auschwitza. Nedugo nakon što je uhićena, kroz prozor čakovečke sinagoge u kojoj je s mnogima drugim bila zatočena, vidjela je kako joj polusvijet pljačka stan iznoseći slike i namještaj. Idući prema Kolodvoru nije htjela gledati lica onih koji su dobacivali. Može li biti gore?

I sami smo nedavno iskusili bestijalnost rata, vidjeli smo kolonu poniženih u Vukovaru kako kreće kroz špalir nasilnika i pitali se hoće li pravda ikada biti zadovoljena? Vjerovali smo da će biti, ako pobijedimo. Pobijedili smo. Što je s pravdom? Druga kolona iz istoga grada pod okriljem noći kretala je autobusima na drugu stranu, pronađene su samo kosti. To još pamtimo, to je bilo prije dvadeset godina. Što će biti za šezdeset? Treća kolona odvedena je u logore u kojima je bila premlaćivana i desetkovana. Opljačkane, a zatim razrušene kuće po čitavoj Lijepoj Našoj i susjednoj Bosni i Hercegovini stoje tamo i danas kao kulise u horor filmovima. Prognanici koji se nikada nisu mogli vratiti tamo gdje su ponikli polako padaju u zaborav, a samo poneka knjiga svjedoka tih događaja ostaje kao trajna opomena na ljudsku zaboravnost i bešćutnost koja bi mogla ponoviti isto.

Nakon izlaska iz logora Evi Schwarz osim obitelji nitko nije pružio utjehu. Ni jedna stvar joj nije vraćena, čak ni goli zidovi njezinog stana. Ona je morala ostati vječni prognanik, bez slika,

uspomena, bez mirisa grada svoje mladosti, bez prijatelja, samo s pravom posjeta groblju predaka koje kao nijemi monument svjedoči o cijeloj jednoj civilizaciji koja je egzistirala ovdje prije samo šezdesetak godina. Danas joj nema ni traga. Židovski hram iz središta Čakovca iskopan je s temeljima. Da apsurd bude veći ne postoji čak niti jedna sačuvana fotografija pročelja. Kao da je bio u divljini. Pepeo Eve Schwarz prosut je u vjetar, a ostalo je samo uklesano njeno ime na obiteljskoj grobnici u Mihovljanu i ova knjiga koja svjedoči o njezinoj sudbini kao paradigmi sudbine cijeloga njezinog naroda.

Prije petnaestak godina u redakciju Međimurskih novina, gdje sam radio kao lektor, ušla je jedna starija gospođa i uzbuđenim glasom pitala: *Molim Vas, smijem li malo pogledati, ovo je moja kuća, tu sam rođena*. Brišući suze išla je od prostorije do prostorije, zagledavala unutra i doslovce teturala od emocija. Kasnije sam saznao da je riječ o Evi Nahir (djevojački Kelemen), čakovečkoj Židovki koja je nakon ratne kalvarije otišla u Izrael, a stan joj do dana današnjega nije vraćen. Prije dvije godine sreo sam je na jednom znanstvenom skupu u Čakovcu i čuo njezinu životnu priču koja je jednako zanimljiva kao i ispovijest Eve Schwarz. Danas živi u jednom kibucu, ima devedesetak godina i još se uvijek bori za svoj stan. Čak joj je i aktualni Predsjednik Hrvatske obećao pomoći, ali ništa od toga. Kod nas riječ nije *logos* nego *lago* s.

Eva Schwarz nije književnica, ne služi se alegorijama, simbolima, prenesenim značenjima, nema hiperbola. Ona govori jednostavnim, često škrtim jezikom, ali zato ne manje upečatljivim. Upravo njezina jezična ekonomičnost daje pečat dokumentarnosti teksta. Ponekad iznenaduje jezičnim konstrukcijama i rješenjima. Kada na primjer govori o svojoj jedinoj ljubavi, Nikoli Weissu, Eva kaže: *Da je ostao živ, nekako bismo se potražili*. Nije to mogla ljepše reći. Zabranjena ljubav između trinaestogodišnjakinje i dječaka slične dobi nekako bi već našla načina da se ostvari. *Nekako bismo se potražili* kaže Eva. Ili kada bez dopuštenja uzima bicikl uposlenici svoga oca kaže: *Malo sam ga ukrala*. Zabranjena svinjetina toliki je izazov da ju s rabinovim sinom uzima iz mišolovke. Priča kako se nije mogla suzdržati od smijeha kada je masa vikala: *Živio Zrinski*. Pa Zrinski je već odavno

mrtav. Kada ju dr. Branimir Bunjac pita: *Kakva je Vaša zaključna poruka u vezi Holokausta?* Ona odgovara: *Upozorenje da nije lijepo sudjelovati u Holokaustu.*

Posebno je slojevit odnos Eve Schwarz prema ocu. Markantnost njeгова lika sigurno je trajno utjecala i na dostojanstvenost njezina držanja u najtežim trenucima života. Ima nečeg aristokratskog u njezinom odnosu prema drugima. To je moguće baštiniti samo u roditeljskom domu. Otac ju je toliko volio da joj se ispričavao ako bi slučajno zbog nečega podigao ton. Njezina sudbina doima se još tragičnijom jer je odrastala u ozračju punog razumijevanja, pažnje i ljubavi. U jednom jedinom trenutku ostaje sama na svijetu, bez igdje ikoga i bez igdje ičega, izložena najstrašnijoj pogibelji koju možemo zamisliti. Po svojim razmjerima tragika tog njezinog životnog trenutka daleko nadmašuje antičku tragiku.

Prema riječima dr. Andreja Pala malo je ovakvih autentičnih svjedočenja o Holokaustu općenito, a o čakovečkim Židovima ono je jedinstveno. Nadamo se da će netko strpljiv i seriozan poput autora ove knjige zabilježiti sjećanja živuće enciklopedije Eve Nahir.

Ivan Pranjić

From the ashes of Čakovec synagogue

Biography of Eva Schwarz

Abstract

The author presents the life story of Eva Schwarz born in Čakovec in 1927. The central part of the text is the testimony in the form of an interview that was being collected for more than five years, and is treated as a thematic and chronological unit with a scientific approach. Although more memories of surviving Jews, and Jews killed in the Holocaust from Medimurje have been recorded until today, the story of Eva Schwarz is the first in such an integrated form. In this specific way, the paper talks about the history of everyday life of the Jews, giving us a complete insight into their life in Medimurje, especially during World War II. The importance of the testimony of Eva Schwarz is also reflected in the fact that her family was the crucial representative of the Jewish community in Medimurje. Her grandfather Jakob was for more than a half of a century a Rabbi and her father Ljudevit was for a quarter of a century the president of the Jewish community. The Schwarz family lived at the same place the Synagoge and premises of the Jewish community were located, and Eve's window looked directly on the Čakovec Synagogue. When the Nazis arrived in 1944 Eva's father Ljudevit Schwarz was among the first members of the Jewish Community arrested and held as a hostage of the entire Jewish community. After the war, Eva itself took the position of an informal leader of the surviving Jews of Medimurje. In addition to the personal story of Eva Schwarz, the paper for the first time gives the answers to some other, so far unexplored questions about the Holocaust in Medimurje, primarily the way of life and survival in concentration camps and returning home. We can find out some information about the relationship between the local population and the Jews before, during and after the war, the expropriated property and other forms of suffering. The text can be used as a source for the study of civil life in Medimurje in the period before the year 1944.

Keywords: Eva Schwarz, Čakovec, Medimurje, Holocaust, Sömmerda, Auschwitz, the Jews. The book is published in cooperation with Matica Hrvatska and the Jewish Community Čakovec

Citirana literatura:

Arhivska građa:

1. Arhiv Yad Vashem, Nezavisna država Hrvatska.
2. Državni arhiv za Međimurje (DAM), 50, Narodni odbor gradske općine Čakovec
3. Pismo Nikole Grünwalda Evi Schwarz od 26. XI. 2009.
4. Pisma Eve Schwarz autoru članka 2007.-2012.
5. Prva osnovna škola Čakovec, arhiv, imenici.
6. Županijski sud u Varaždinu, Presude vojnih sudova i sudova za zaštitu nacionalne časti.

Objavljeni izvori:

1. Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.-1945., Zagreb, 1981.

Periodika:

1. Hakol
2. Jutarnji list
3. Muraköz-Megyimurje
4. Sömmerdaer Allgemeine

Knjige:

1. GRÜNWARD Tibor. 1977. *Povijest i propast jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec*. Tel Aviv:
2. KALŠAN VLADIMIR, Židovi u Međimurju, Čakovec, 2006.
3. KAPUN VLADIMIR, Međimurje 1918., Čakovec, 1981.
4. GAŠPAR Mirjana-Beata LAZAR. 1997. *Židje v Lendavi*. Lendava: Lindplast.
5. NÉMETH László, Zoltán PAKSY. 2004. *Židovi u društvu u županiji Zala 1919-1945*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár.
6. NYISZLI Miklós. 1981. *U službi doktora Mengelea*, Zagreb: VPA.
7. ZRÍNYI Károly. 2005. *Monografija Čakovca*. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije.

Članci:

1. BUNJAC BRANIMIR, Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma (1941-1947.), 350 godina Franjevačkog samostana u Čakovcu, Zbornik radova, Čakovec, 2010.
2. BUNJAC Branimir. 2011. *Mjesta stradanja Roma u Međimurju u Drugom svjetskom ratu*. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, br. 43., 373-398.
3. KAPUN Vladimir, Đorđe PAL. 1998. *Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju*. U Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, ur. Ognjen Kraus, 335-357. Zagreb: Židovska općina Zagreb.
4. KOLARIĆ Juraj. 2007. *Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941-1945.)*, U Međimurje u Drugom svjetskom ratu, ur. Branimir Bunjac, 23-100. Čakovec: Povijesno društvo Međimurske županije.

Usmena svjedočenja:

1. SCHWARZ EVA (1927.), u njezinom stanu, Budimpešta, 24. ožujka 2007. i 18. veljače 2012. , audio-snimke.

Branimir Bunjac
Iz pepela čakovečke sinagoge
Životopis Eve Schwarz

Nakladnik

mh

matica**hrvatska**

Matica hrvatska Ogranak u Čakovcu

Sunakladnik

Židovska općina Čakovec

Za nakladnika

Stjepan Hranjec

Za sunakladnika

Andrej Pal

Naklada

300 primjeraka

Tiskano u siječnju 2014.

Tisak

ZRINSKI d.d.

Čakovec, 2014.

*Preživjela sam logor upornošću.
Još i danas znam govoriti kao i onda:
“Ne ide mi u glavu, to ne može biti istina.”*

Eva Schwarz

